

รายงานการวิจัย

๘/๙

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี

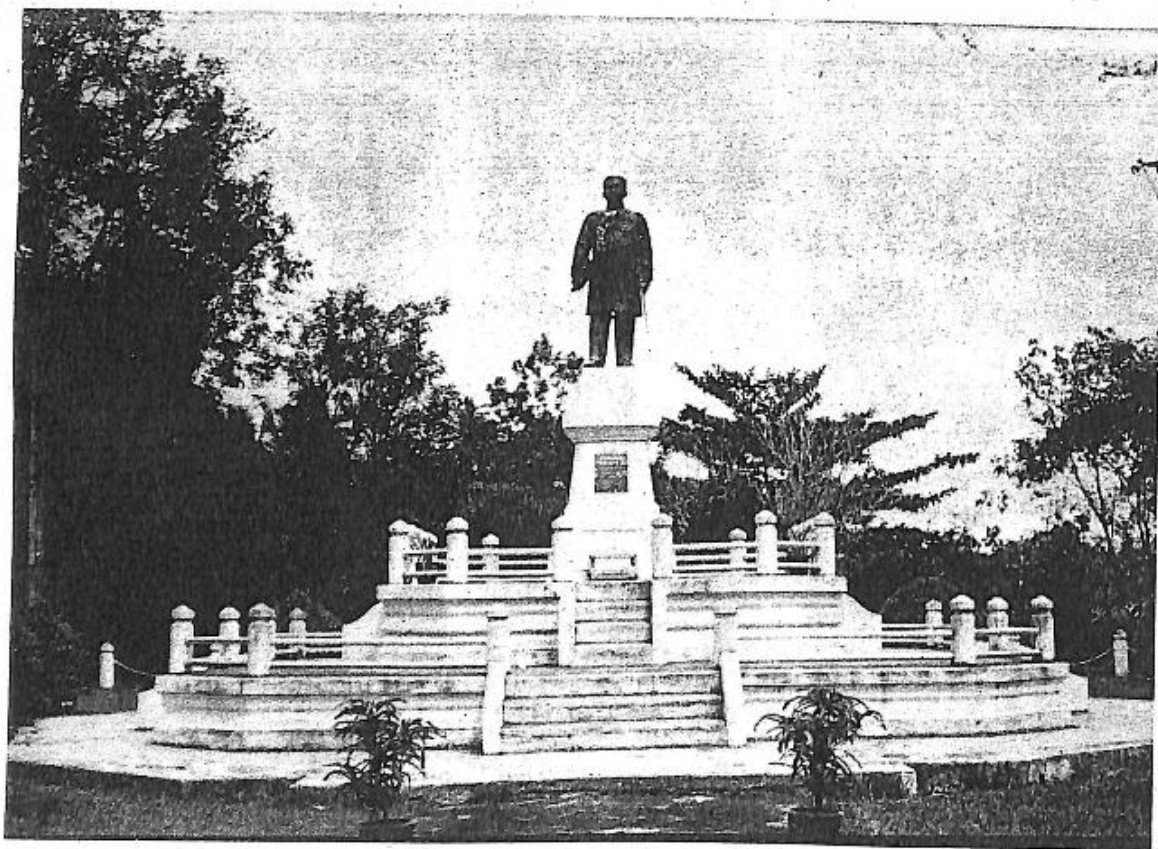
นักปกครองตัวอย่าง

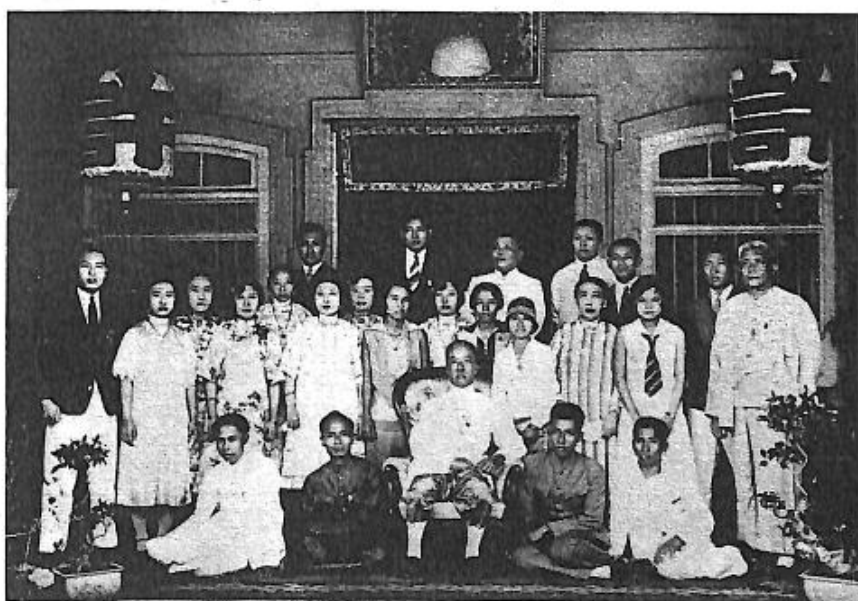
วิทยานิพนธ์ : ดันพิทยกุลปต์

คณะสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา

อนุสาวรีย์พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ๗ ในบริเวณสวนสาธารณะเทศบาลเมืองตรัง

ตระกูล ณ ระนองใกล้ชิดกับราชวงศ์ สมเด็จพระยาตากษานันท
ทรงฉายพระรูปกับสมาชิกในครอบครัว ณ ระนอง ที่บ้านพระรัตนเศรษฐี ปีนัง

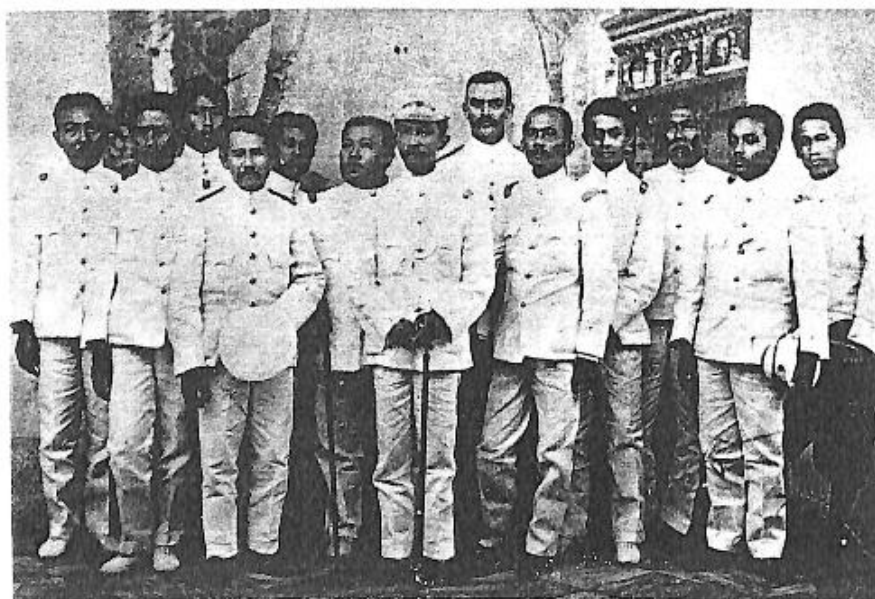
8/9

002402

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี :
นักปกครองตัวอย่าง

พระยาภิรมย์ภักดี ๑ สุขภาพแข็งแรงและออกกำลังกายอยู่เสมอ

พระยาวิชิตานุรักษ์ฯ ตามเสด็จกรมพระยาตำราจราชานุภาพคราวเสด็จ
ตรวจราชการเมืองสงขลา เมื่อ ร.ศ. 123

รายงานการวิจัยโดยทุนอุดหนุนของคุณเปี่ยมใจ ณ. ระนอง

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี :
นักปกครองตัวอย่าง

ผู้วิจัย : วิทยุ ทนพิทยคุปต์
ค.บ. (เกียรตินิยม) ค.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา

คำนำ

โดยความรู้สึกส่วนตัว คิดค้นมีความเชื่อว่าหากเราไ้รู้ถึงคุณค่าของกิจกรรมที่จะต้องร่วมปฏิบัติแล้ว การเข้าร่วมนั้นย่อมมีความหมาย ก่อประโยชน์ทั้งโดยทรงและอ้อม วันที่ 10 เมษายนของทุกปีสำหรับจังหวัดศรีสะเกษ วันรำลึกถึงพระยารัตนาธิเบศร์ (คชสีมปี ๗ ระชนง) อดีตเจ้าเมืองศรีสะเกษ ทางราชการจะจัดพิธีวางพวงมาลาและบางโรงเรียนจะจัดกิจกรรมวันสำคัญ แก่ข้าราชการทั้งนักเรียนบางส่วนอาจไม่รู้ด้วยซ้ำไปว่า พระยารัตนาธิเบศร์ อดีตเจ้าเมืองคนนี้มีสำคัญอย่างไร ต่างจากเจ้าเมืองอื่น ๆ ในประการใด และเหตุใดจึงต้องแสดงความกตัญญูแก่เวทิตก ฉะนั้น การวางพวงมาลาก็คือ การจัดกิจกรรมในโรงเรียนก็จึงเป็นเพียงการทำตามประเพณีที่ทำสืบ ๆ กันมาหรือตามที่ใครบอกหมาย ซึ่งนับเป็นเรื่องที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง

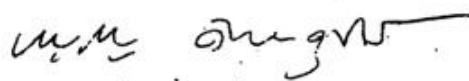
คิดค้นเคยได้รับทราบข่าวว่า จังหวัดอุบลราชธานีจะประกาศยกย่องพระยารัตนาธิเบศร์ เป็นคนดีศรีเมืองอุบลราชธานี โดยให้เหตุผลว่าตำแหน่งนั้นเหมาะสมกว่าตำแหน่งคนดีศรีเมืองศรีสะเกษ ที่เมืองศรีสะเกษท่านเป็นเพียงเจ้าเมือง แต่ที่อุบลราชธานีท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลจะอย่างไรก็ตาม คิดค้นมีความเห็นว่าพระยารัตนาธิเบศร์ นั้น ท่านเป็นยอดนักปกครองของกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วง 200 ปีที่ผ่านมา ประกอบคุณูปการต่อราษฎรทั้งหลาย จึงไม่ว่าจะเป็นที่ศรีสะเกษหรืออุบลราชธานีท่านย่อมเป็นคนดี เป็นศรีเมืองไม่แพ้หรือด้อยไปกว่ากัน และการยกย่องสรรเสริญบุคคลที่ควรแก่การยกย่อง สรรเสริญก็เป็นธรรมเนียมที่ควรแก่การปฏิบัติโดยไม่พึงจะจำกัดด้วยสถานที่

อนึ่ง เนื่องจากการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสาร ประกอบกับการสัมภาษณ์บุคคลในประการหลังได้พบว่าผู้เกิดทันยุคพระยารัตนาธิเบศร์ หรือเคยได้รับคำบอกเล่าจากบุคคลในครอบครัวที่เกิดในยุคนั้น ๆ มีน้อยยากจะหาตัวได้ ถ้าวอกเล่าที่ไ้ยินไ้ฟังมาบางส่วนก็ไม่ว่าแจ่มชัด และบางส่วนถึงขัดแย้งกัน จึงเป็นที่น่าสนใจเสียกว่าไ้เริ่มงานนี้ซ้ำไปถ้าว

หนึ่งแล้ว แต่กระนั้นเพียงขลุ่ยเท่าที่พอรวบรวมได้ หากศึกษาโดยตลอดแล้วคงเห็น
พ้องต้องกันว่าพระยาธรรมาฯ ท่านสมควรแก่คำยกย่อง ว่าเป็นนักปกครองตัวอย่าง
โดยแท้

ในฐานะครูและลูกหลานชาวศรีลังกา ก็ยินดีต่อการเผยแพร่เกียรติคุณ
ของพระยาธรรมาฯ เป็นภารกิจที่จะต้องรับผิดชอบ เพราะอย่างน้อยนี้คือการทำให้
วันที่ 10 เมษายน เป็นวันสำคัญที่มีความหมาย อนุสาวรีย์ของพระยาธรรมาฯ
ไม่ใช่เป็นเพียงสวนสาธารณะ แต่เป็นอนุสรณ์แห่งอดีตเจ้าเมืองผู้ไ้ชื่อว่า
"นักปกครองตัวอย่าง" ก็ยินดีขอขอบคุณทุกท่านที่มีส่วนผลักดันให้งานวิจัยครั้งนี้สำเร็จ
ลงท้ายดี

ขอขอบคุณ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิทยุ โทรทัศน์ คณบดี)

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	
บทที่ 1 บทนำ	1 - 4
บทที่ 2 ประวัติชีวิตและการทำงาน	5 - 17
บทที่ 3 การปกครองกระบุรีและ เมืองศรี	18 - 46
บทที่ 4 การปกครองมณฑลภูเก็ต	47 - 77
บทที่ 5 คุณลักษณะนักปกครองของพระยาธรรมาธิปัตย์	78 - 98
บทที่ 6 วิเคราะห์ปัจจัยก่อหนุนให้พระยาธรรมาธิปัตย์ เป็นยอดนักปกครองแห่งยุค	99 - 109
บทคัดย่อ	110 - 112
บรรณานุกรม	113

บทนำ

ในปัจจุบันนี้วิชาการปกครอง การบริหารงานบุคคลมีเปิดสอนอย่างกว้างขวาง ในหลายสถาบัน นักศึกษาต้องศึกษาแนวคิด ผลงาน ตลอดจนกลวิธีการปกครอง การบริหารของทฤษฎีข้อเสีย และได้รับการยกย่องอย่างกว้างขวางแต่เป็นที่น่าเสียใจ บุคคลเหล่านั้นแทบทั้งสิ้นเป็นชาวต่างประเทศ นี่อาจจะ เป็นเพราะนักปกครองไทยที่ประสบ ผลสำเร็จไม่ค่อยเป็นที่รู้จักแพร่หลาย อาทิ พระยาภิรมย์ภักดี ประจักษ์ศิลปาคม ซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดา นักปกครองไทยชั้นนำในอดีต ควรแก่การศึกษาเอาเยี่ยงและเลียนอย่างในหลายประการ โดยเฉพาะกลวิธีที่ท่านได้ใช้ในการปกครองจังหวัดศรีสะเกษและที่สุพรรณบุรีเกิด เพราะเป็น การปกครองคนไทยในประเทศไทย ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับนักปกครองชาวต่างประเทศ ที่ปรากฏในตำราการปกครองที่นักศึกษาไทยว่าเรียนอยู่ขณะนี้แล้ว วิญญูชนคงเห็นว่า การศึกษาผลงาน กลวิธีการปกครองของพระยาภิรมย์ภักดี นั้นเป็นสิ่งที่คนไทยควรกระทำ อย่างที่สุด

พระยาภิรมย์ภักดี เป็นคนดีของเมืองศรีสะเกษ แต่เขาชนชาวศรีสะเกษที่คนในทุกวัน นี้ที่รู้ๆ "คนดีในอดีตของจังหวัดศรีสะเกษ เป็นคนที่หนีจากคนดีของจังหวัดอื่นที่เลยปรากฏ มาแล้ว คนดีของจังหวัดอื่นส่วนมากมักมีประวัติการประกอบคุณงามความดีในทางรบทัพ จับศึกปราบศัตรูผู้ทรน กุญานกูเมือง หรือมีความรู้ความสามารถในทางอักษรศาสตร์ เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิต แต่คนดีในอดีตของจังหวัดศรีสะเกษเป็นคนที่ไม่มีความรู้ ความสามารถปรากฏในเรื่องในทางอักษรศาสตร์ สามารถอ่านเขียนหนังสือไทย หรือเคยมี ประวัติในการรบทัพจับศึกจับอาวุธเข้าต่อสู้ขัดขวางศัตรูกุญานกูเมืองประการใด คนดี ของจังหวัดศรีสะเกษเป็นคนที่เฉลียวฉลาดในทางไหวพริบปฏิภาณสามารถในวิเทศขยายการ ปกครอง บริหารบ้านเมืองวางรากฐานความเจริญก้าวหน้า การคมนาคม การเศรษฐกิจ การค้า การศึกษา การศาสนา การอาชีพของประชาชน การปราบปรามโจรผู้ร้ายนานา

ประการ ซึ่งล้วนแต่เป็นบันทึกฐานการแก้การปึกเป็นหลักซึ่งเป็นตัวอย่าง¹

เช่นเดียวกับเขาวรรณในเมืองภูเก็ตในปัจจุบันรวมทั้งผู้รับผิดชอบในการ
แต่งตั้งโยกย้ายข้าราชการจังหวัดภูเก็ตจะมีสักกี่คนที่ตระหนักว่าเมืองภูเก็ตมีลักษณะ
เด่นเฉพาะตัว ฉะนั้นบุคคลทั่วไปเป็นข้าราชการจะต้องมีคุณลักษณะพิเศษต่างไปจาก
จังหวัดอื่น ๆ ในประการใด และข้าราชการเช่นนั้น ภูเก็ตสมัยเมื่อเป็นมณฑลได้เคย
มีมาก่อนแล้ว ผู้ที่สามารถแก้ไขลักษณะที่ว่า ข้าราชการใหญ่ที่ดำรงตำแหน่งบังคับบัญชา
มณฑลภูเก็ตในระหว่าง พ.ศ. 2441 - 2443 (ร.ศ. 117 - 119) คง ลาออกจาก
ตำแหน่งในช่วงระยะเวลาเพียง 2 ปีกว่าเท่านั้น ด้วยเหตุผลต่าง ๆ กัน แต่ที่สำคัญ
ราชการในมณฑลภูเก็ตเป็นเรื่องหนักใจของข้าหลวงใหญ่ทุกคน เพราะต้องรับภาระ
หน้าที่ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า และสามารถส่งเงินภาษีอากรให้กับกรุงเทพฯ
ได้ตามจำนวนที่ตั้งไว้² ซึ่งแน่นอนว่าข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตจะต้องไม่ใช่
ข้าหลวงอย่างธรรมดา กล่าวคือ

"...ผู้จะเป็นเทศาภิบาล ถ้าได้คนเข้าใจการค้าขายจะเป็นประโยชน์
ดีมาก และพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ (จอมเกล้า) รัชกาลที่ 5 (ร.ศ. 117) เป็นเทศาภิบาลว่า เป็น
อย่างดียิ่งทุกประการ ว่าในทางค้าขายทางบั้ง สิงคโปร์หรือสหรัฐอเมริกา เขาเริ่มจะ
คิดทำกัน พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ รัชกาลที่ 5 สืบรู้เสียก่อนแล้ว เพราะเป็นคนกว้างขวางมีเพื่อนฝูงมาก
และไปซบสับฟังอยู่เสมอ เมื่อรู้แล้วก็มาจัดการกับพ่อค้าทางนี้ คิดตระเตรียมการ
ล่วงหน้าเข้าหาไว้ การเปลี่ยนแปลงอย่างใดที่เห็นที่เสมอ แต่เทศาภิบาลต่อมาไม่รู้เรื่อง
อะไร อ้าวว่าแต่จะรู้ล่วงหน้า แม้รู้ภายหลังก็ล่าช้ามาก เทศาภิบาลชั้นหลังนี้ใคร่รักษาการ

¹ คณะกรรมการประชาสัมพันธ์และพิมพ์เอกสาร การจัดฉลอง 25 พุทธศตวรรษ,

จังหวัดศรีสะเกษ ฉบับที่ 17-18)

² สุนทร หิรัญวงษ์, สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปกครองมณฑลภูเก็ตในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2453, ฉบับที่ 246

ไปตามระเบียบ ทำอะไรเทคโนโลยีไม่ได้ การบำรุงบ้านเมืองก็ทำไม่ได้อย่างพระยาธรรมา
นุประดิษฐ์ เงินแป๊ะเจี๊ยะคงเหมืองแร่ปีหนึ่งมาก ๆ ก็คงส่งเข้าพระคลังหลวงเอา
ทำอะไรไม่ได้.....¹

พระยาธรรมาธิราชจึงนับเป็นนักปกครองที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่งโดย
เฉพาะเมื่อคำนึงถึงความจริงที่กล่าวกันไว้คือ การกู้เอกราช ปลดปล่อยประเทศจาก
การปกครองของรัฐอื่น ย่อมไม่ยากเท่ากับการทำนุบำรุงประเทศหลังจากได้เอกราช
แล้ว เพราะในประการหลังเป็นกิจกรรมที่ทำที่ถ่วงถ่วง ต้องอาศัยความสามารถใน
หลายด้านที่หาได้ยากในบรรดาผู้นำปกครองยุคก่อน และแม้ยุคปัจจุบันก็หาผู้นำปกครองของ
เราจำนวนไม่น้อยเป็นแต่เพียงนักปกครอง ขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องการกา
ชาย ความคิดที่ก้าวหน้าและสายฟ้าที่รวดเร็ว มักก็ถ่วงอยู่ในกรอบ เกยทั่วกันมา
อย่างไรก็ทำกันไปอย่างนั้น สภาพงานราชการจึงเป็นในลักษณะเข้าขามเย็บขม อย่าง
ที่เย็บเย็บกันเสมอ จริงอยู่พระยาธรรมาธิราช เกิดในยุคสมัยบรรพตราชสัทธาธิราช บังคับหลาย
อย่างเอื้ออำนวยให้ อาทิ ความเกรงกลัวในอำนาจของเจ้าเมือง ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ
ให้มาปกครองทางพระนครพระกรรม แต่ความจริงก็คือ เจ้าเมืองหรือข้าหลวงเทศา
ภิบาลยุคเดียวกันนั้นยากจะหาใคร เทียบเคียงท่านได้ เพราะอย่างที่สุดเมื่อพระยา
ดำรงฯ ได้ทรงตรัสไว้ว่า "อำนาจอยู่ที่ราษฎร เชื่อถือไม่ได้ อยู่ที่พระแสงราชศัสตรา จะ
ไปอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าเจ้าคุณเท่าไรราษฎร เชื่อถือด้วยความศรัทธาแล้ว ไม่มีใครต่อเจ้า
คุณใดแม้ในหลวง เพราะท่านก็ทรงพระราชนิพนธ์อยู่ในฐานะเป็นสุขเช่นเดียวกัน
ถ้าเกิดเป็นเจ้าเมืองได้ลูกกบ แต่เจ้าเมืองก็เป็นเทศาไม่ได้ทุกคน เพราะเทศา
ต้องใช้ความคิดให้กว้างขวางกาย....."²

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.7 ม.1/17 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทูลเกล้าฯ ถวายบันทึก
การสนทนากับพยานมรดกเกิด 14 - 19 มีนาคม พ.ศ. 2473

² องค์การคำคุณศัพท์ ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระบรมราชา และพระประวัติคุณเจ้า
หน้า 222

จริงอยู่สถานการณ์หลายอย่างได้เปลี่ยนไป แต่ผู้ปกครองในปัจจุบันก็ยังคงจะศึกษาหลักสูตรโลบายการปกครองของพระยาธรรมาธิราชธำรง ประกอบเข้ากับสติปัญญาของตนแล้วประยุกต์ปรุงแต่งหลักสูตรโลบายนั้นให้เหมาะสมกับกาลสมัยใช้คุณลักษณะนักปกครองที่ดีของตนเป็นกระจกส่องดูตัวเองว่าถึงพร้อมหรือหย่อนยานในประการใด การศึกษาผลงานของบุคคลในประวัติศาสตร์ไม่ว่าแง่มุมใดย่อมเกิดประโยชน์ทั้งสิ้น อย่างน้อยนั่นคือแนวทางที่จะช่วยให้ก้าวแล้วเดินไปข้างหน้า ไม่ต้องย่ำรอยเดิม

งานวิจัย เรื่องพระยาธรรมาธิราชธำรง : มหิธรภักดี นักปกครองตัวอย่างที่มีวิสัยทัศน์สำคัญสองประการด้วยกันคือ

1. เพื่อเผยแพร่เกียรติคุณพระยาธรรมาธิราชธำรง อันเป็นการสอดคล้องกับการเชิดชูข้าราชการพลเรือนดีเฒ่าครบรอบ 200 ปี แห่งการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี

2. เพื่อศึกษากลวิธีการปกครองของพระยาธรรมาธิราชธำรง

การศึกษาค้นคว้าและวิจัยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยอาศัยข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) และหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) รวมทั้งการสัมภาษณ์บุคคลผู้จําเรื่องราวในสมัยพระยาธรรมาธิราชธำรงเป็นเจ้าเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาล จังหวัดตรัง และมณฑลภูเก็ตตามลำดับได้ แล้วนำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

ประวัติศาสตร์และการทำงาน

ภูมิหลังคร อมครว

ถนนระกุด ๓ ระนองเป็นจีนชาวฮกเกี้ยน ชื่อค้อจู้เจียง ได้เดินทางออกจากเมืองบ้านเกิดเจียงจีวู่ประเทศจีน มารับจ้างเป็นกรรมกรอยู่ที่ปีนัง และเช่ารถม้าขายที่ตะกั่วป่า พังงา ตามลำดับ ค้อจู้เจียงเล่นเรือกระแวนรับซื้อสินค้าที่สำคัญคือ ไม้สัก ระหว่างหัวเมืองชายฝั่งตะวันตกของไทยกับเกาะหมาก จนรู้ทำเลความเป็นไปแห่งทุกอย่างในบริเวณแถบนี้ ที่สุดก็ย้ายคร อมครวไปตั้งรกรากที่เมืองพังงา ระนอง ตามลำดับ พร้อมกับขอพระบรมราชานุญาตผูกขาดอากรที่ผูกแทนนายอากรเดิม (หลวงจำเริญวานิช) โดยเสนอผลตอบแทนสูงกว่า คือ ปีละ 43 ภารา (1 ภารา = 3.6 ชั่ง) และได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่หลวงรัตนเศรษฐีนายอากรเมืองระนอง ต่อมาด้วยความสามารถ ทำอากรที่ผูกมาช้านานหลายปี เงินภาษีอากรของหลวงมิได้ขาดค้างเกียวข้อง แล้วยังเป็นผู้ใหญ่อารีรอมกอบกรมการ เมืองระนองก็รักใคร่เอ็นดูพอจะเป็นเจ้าเมืองระนองกิจทุกข้อของไพร่บ้านพลเมืองสืบต่อไปได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระรัตนเศรษฐีผู้สำเร็จราชการเมืองระนอง

เมื่อเป็นเจ้าเมือง พระยารัตนเศรษฐีได้ขอรับผูกขาดเก็บภาษีผลประโยชน์ทั้งหลายที่เมืองระนอง และได้ตั้งห้างโกหวนขึ้นที่เกาะหมากรับซื้อสินค้าจากเมืองระนอง

¹ องค์การการศึกษาศาสตร์ ประมุขพงศาวดาร เล่ม 29 หน้า 231

* สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่นเดียวกับสมัยธนบุรี พ่อค้าชาวจีนจะเข้ามาหาประโยชน์จากชนชั้นพ่อค้ามาเป็นพันธมิตรทางนโยบายโดยวิธีการประมูลผูกขาดภาษี เป็นนายอากรแล้วจึงได้รับแต่งตั้งเป็นขุนนางในเวลาต่อมา เมื่อสามารถจัดการส่งภาษีอากรให้รัฐบาลได้โดยเรียบร้อย และได้รับการสนับสนุนจากขุนนางและเจ้านายในส่วนกลางที่ใกล้ชิด นอกจากค้อจู้เจียงแล้ว ก็ยังมีนายเหยียง แซเฮา ได้รับโปรดเกล้าฯ จากสมเด็จพระเจ้าตากสิน ให้เป็นที่หลวงอินทรีเศรษฐี เจ้าเมืองสงขลา

อีกทางหนึ่ง ด้วยอำนาจของเจ้าเมืองในการปกครองและอำนาจของนายอากรในการเรียกเก็บภาษี การส่งเงินผลประโยชน์ไปยังกรุงเทพฯ จึงไม่ตั้งถ้าง ครั้นทราบภายหลังแล้วจึงโปรดให้เลื่อนยศเป็น พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดีจางวางกำกับราชการ เมืองระนอง และเลื่อนพระศรีไศลภูมิพิทักษ์ (ลอมิมก่อง บุกรชาย) ให้เป็นพระยารัตนเศรษฐีเจ้าเมืองระนองแทน

พระยาคำรงสุริศา มีบุตรธิดาทั้งสิ้น 11 คน ดังนี้

1. ลอมิมเวง (หลวงศรีไศลภูมิพิทักษ์ ผู้ช่วยราชการ เมืองระนอง)
2. ลอมิมก่อง (พระยาคำรงสุจริตมหิศรภักดีสมุหเทศาภิบาลมณฑลชุมพร)
3. ลอมิมจ้าว (หลวงศรีสมบัติผู้ช่วยราชการ เมืองระนอง)
4. ลอมิมขิม (พระยาอัยยวงศกตพิศรักษา ผู้ช่วยราชการ เมืองตรังบุรี)
5. จูน
6. ทิว
7. ลอมิมเทก (พระยาจตุรราชโลกาการ ผู้ช่วยราชการ เมืองหลังสวน)
8. กิมบัว
9. ลอมิมมี (พระยารัตนาธิเบศร์ประสิทธิ์มหิศรภักดี สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต)
10. กาว
11. แกง หรือ หุส

พระยารัตนาฯ จึงเป็นบุตรชายคนสุดท้อง เกิดเมื่อวันพุธ เดือน 5 ปีมะเส็ง ตรงกับ พ.ศ. 2400 มารดาเป็นหญิงชาวเมืองระนอง

การศึกษา

ขณะทำงานกิจกรรมวันข้าราชการพลเรือน พ.ศ. 2525 ได้เสนอชื่อผู้ได้รับยกย่องเป็นข้าราชการดีเด่นในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สาขาการปกครองไว้ 5 คนด้วยกัน ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

เจ้าพระยาบรมราช (ปิ่น สุจริต) พระยาสุนทรวิจิตร (เชย สุนทร วิจิตร) พระยารัษฎานุ
ประดิษฐ์มหิศรภักดี (กอซิม บิ ณะ ระนอง) และ หลวงนรกิจบริหาร (แดง กนิษฐสุต)
ในบรรดา 5 ท่าน ที่กล่าวนามมานี้ พระยารัษฎา ๗ มีลักษณะเด่นเฉพาะตัวแปลกไปคือ
การศึกษา ค่ายไม่ปรากฏว่าได้เคยเข้ารับการศึกษาศึกษาในสถาบันแห่งใดเลย พระยารัษฎา
เขียนหนังสือไม่ได้ ยกเว้นแต่เซ็นชื่อ ซึ่งจะเซ็นเหมือนกับการวางรูป ขณะเซ็นชื่อเทก
ต้องหยุดชะงักเพราะเหตุใกล้ก็ตามแต่ จะเซ็นต่อไปไม่ได้ ต้องเริ่มคนใหม่ แต่ ถ้าจะ
พูดว่าพระยารัษฎา ๗ เขียนหนังสือไม่ได้ และไม่ได้รับการศึกษาก็ไม่เป็นการถูกต้องนัก
เพราะตามความเป็นจริง ท่านสามารถพูดภาษาต่าง ๆ ได้ค่อนข้างดีถึงแก่ภาษา ภาษา
ไทย ภาษาอังกฤษ มะลายู ฮินดูสทานี และภาษาจีน ต่าง ๆ อีกถึงห้าภาษา ในระหว่าง
ที่ท่านว่างอยู่กับงาน บางครั้งจะเห็นท่านสั่งพนักงานให้เขียนจดหมายตามคำบอกของ
ท่านเป็นภาษาต่าง ๆ ถึง 2 ภาษา ท่านเรียงบทความต่าง ๆ โดยให้คำบอกให้พนักงาน
เขียนตาม แล้วให้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นภาษาไทย มีเรื่องเกี่ยวกับการปลูกข้าว (Rice Culture)
การเลือกเมล็ดพันธุ์พืช และเรื่องการเลี้ยงสัตว์จำพวกอาหาร และสัตว์ใช้งาน¹

โรงเรียนที่พระยารัษฎา ๗ ศึกษาความรู้ทั้งหลายทั้งปวง ก็คือ โลกอันกว้าง
ใหญ่ นั่นเอง พระยารัษฎา ๗ ได้ติดตามบิดาไปยังเมืองต่าง ๆ แม้กระทั่งประเทศจีน
ได้เดินทางและตามเสด็จไปยังยุโรป หัวเมืองมะลายูและอินโดนีเซีย จึงนับเป็นการ
เรียนจากประสบการณ์ตรงในลักษณะอย่างที่ไม่เป็นทางการ ฉะนั้น แม้จะเขียนหนังสือไม่

* คุณเบียร์เจง ณ ระนอง มีใจว่าพระยารัษฎา ๗ อ่านหนังสือได้ แต่เขียนไม่ได้จริง
ข้อมูลที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ทุกแห่งยืนยันว่าท่านอ่านและเขียนไม่ได้ เช่นในชื่อ "รัชดา"
เท่านั้น

¹ อิวจิน บิ คันเต็ป "พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (กอซิม บิ ณะ ระนอง)" รวบรวม
โดยขุนเสนาณรงค์ภักดี ประวัติและงานพระยารัษฎา หน้า 101

ได้ พระยารัษฎา ก็เป็นผู้ชอบรู้อย่างยากจะหาใคร เปรียบเคียงได้ทีเดียว

เกียรติประวัติในการทำงาน

พระยารัษฎา เริ่มเข้ารับราชการเมื่ออายุได้ 25 ปี โดยที่ชำนาญพระยารัตนเศรษฐี (คชฉิมทอง) ที่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองระนอง แทนบิดานำถวายตัวเป็นมหาดเล็ก สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร บรรดาศักดิ์เป็นหลวงศิริรักษาสหวิสัย ตำแหน่งผู้ช่วยราชการ เมืองระนอง และเมื่อโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระอภัยมณีคหิธรรักษา (กันกินเจง) เป็นพระยาอนุรักษมณฑลกิจ จึงโปรดให้หลวงศิริรักษาสหวิสัยเลื่อนเป็นพระอภัยมณีคหิธรรักษา ตำแหน่งผู้ช่วยราชการ เมืองกระบี่ เมื่อปี พ.ศ. 2426 ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จเยือนหัวเมืองชายฝั่งตะวันตกและแหลมมลายู ถึงเมืองกระบี่ ได้ทอดพระเนตรเห็นความสามารถสร้างบ้านเมืองของพระอภัยมณีคหิธรรักษา ประจวบกับราษฎรเมืองตรัง 6,000 คน เข้าขอถวายฎีกาขอให้เปลี่ยนเจ้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์เจ้าเมืองตรัง ในปี พ.ศ. 2433 ที่เมืองตรังท่านได้ดำเนินกุดโดยมาอย่างคึกคักที่สุดจึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลภูเก็ต พ.ศ. 2445

ความเป็นยอดนักปกครองของพระยารัษฎา เป็นที่ยอมรับทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จึงทรงแต่งตั้งให้เป็นองคมนตรี และมีพระประสงค์จะให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ หากท่านเองไม่ยอมรับ ขอผิดเงื่อนไขโปรดเกล้าฯ พระราชทานสายสะพายช้างเผือกชั้น 1 แต่ยังไม่ได้รับพระราชทานก็ถึงแก่อนิจกรรมไปเสียก่อน เมื่อปี พ.ศ. 2456 ที่บ้านจักรพงษ์ รัฐปทุมธานี รัฐบาลไทยได้ยกย่อง ท่านในวาระสุดท้ายโดยออกค่าใช้จ่ายในการทำศพทั้งหมดอย่างสมเกียรติพระราชนัดดา นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระราชชนนี เสด็จมา... ..
ดำรงฯ ไม่เพียงทรงแสดงความเสียใจต่อการสวรรคตพระยารัษฎา เท่านั้น ในชีวิต

ไ้ทรงส่งผู้แทนพระองค์มาร่วมถวาย บรรดาชาวต่างประเทศทั้ง เอกชนและสื่อมวลชน
ต่างแสดงความอาลัย และสรรเสริญความสามารถของพระยาภิรมย์อย่างสูงส่ง อาทิ
“กัปตันไมล์” * อนิจกรรมของท่านสมุหเทศาภิบาล รัฐบาลไทยไ้สูญเสียนักบริหารที่
สามารถไปผู้หนึ่ง สำหรับชาวยุโรปที่มีอาชีพอยู่ในภาคตะวันตกของประเทศไทยก็พากัน
ปรักษาไปผู้หนึ่ง และสำหรับบุคคลอื่นอีกหลายคนรวมทั้งข้าพเจ้าเองไ้ซาบซึ้งใจที่
และเป็นผู้ที่ไว้วางใจไ้ไปผู้หนึ่งด้วย¹

สื่อมวลชนในหัวเมืองมลายูไ้สะท้อนให้เห็นว่า พระยาภิรมย์ เป็นนัก
ปกครองไทยผู้เป็นที่ยอมรับในฝีมืออย่างมากที่สุดคนหนึ่ง ในแวดวงแหลมมลายูในยุคนั้น
ว่า “อนิจกรรมของพระยาภิรมย์ประจักษ์ชัดแก่ใจชาวเมืองนี้ถึงรู้จักกันก็ในนาม
ซิมบี นั้น ทำให้บุคคลสำคัญที่สุดคนหนึ่งจากภาคตะวันตกของประเทศไทย และ
รัฐมลายู ท่านเป็นผู้ที่สามารถอย่างพิเศษ ”² และไ้ให้ความเห็นอีกว่า “การสูญเสียพระ
ยาภิรมย์ประจักษ์ชัดแก่ใจ ย่อมเป็นการสูญเสียอย่างยิ่งใหญ่ในมณฑลภาคใต้ของประ
เทไทย”³

ผลงานทางการปกครองของพระยาภิรมย์ จึงนับไ้ว่าเป็นเลิศในหลาย
ทาง สมควรแก่การยกย่องและศึกษา นายชโล วะภูติ อดีตปลัดกระทรวงมหาดไทย
ยังยอมรับว่า “ต่อมาข้าพเจ้ารู้สึกว่าการวินิจฉัยเจ้าคุณภิรมย์ จะไม่ยุติธรรมเลย หาก

* Captain Miles จากออสเตรเลียมาทำเหมืองที่ภูเก็ตไ้ใช้เรือชุด
เป็นคนแรก

1 ชุนเสนาณรงค์ภักดิ์. ก. หน้า 110

2 หนังสือพิมพ์สเตรตส์ไทม์ ฉบับที่ 11 เมษายน ค.ศ. 1913 แปลไทย
จาก ๓ นกร

3 หนังสือพิมพ์ สิงคโปร์ไทม์ ฉบับวันที่ 11 เมษายน ค.ศ. 1913 แปลไทย
จาก ๓ นกร

ว่าไม่ได้ศึกษาเรื่องราวของท่านโดยละเอียดเสียก่อน จะไ้รู้ว่ท่าน ๆ นี้วิเศษอย่างไร
เกี่วกับการทำงานอย่างไร มีอุมายในการปกครองข้าราชการและปกครองประชาชน
อย่างไร จึงจับจิตจับใจคนนัก ข้าพเจ้าจึงเริ่มถ้กว่าเรื่องและประวัติเจ้าคุณธวัช
เป็นการใหญ่

ข้าพเจ้าบ่ถึงอ่านและบ่รู้เรื่องเจ้าคุณธวัชฯ มากขึ้นเพียงไร ข้าพเจ้าก็ถ้
ลคความโอหังของข้าพเจ้าลงเพียงนั้น ความรู้สึกเดิมที่ถ้ว่าเจ้าคุณธวัชฯ นี้ไม่เท่าไร
เป็นแค่คนที่เพียงเกิดมาเหมาะแก่เวลาเท่านั้นก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป ข้าพเจ้าถ้ว่าข้าพ
เจ้าบูชาเจ้าคุณธวัชฯ มากขึ้นทุกที¹

คุณลักษณะพิเศษประจำตัว

พระยารัษฎาฯ ฐปร่างอ้วนใหญ่ แต่ถ้ดัดบ่ชอบอยู่เฉย และเลยไปถ้ไม่
ชอบเห็นใครอยู่เฉยถ้ย ทั้บเป็นบุคคลที่ขยัน กิจวัตรประจำวันถ้ถ้ ถ้เวลาทำนาถ้
เข้าออฟฟิส จนเที่ยงวัน หยุดนอนกลางวัน แล้วถ้กลับเข้าทำงานต่อไปใหม่เวลา 15
นาถ้กา ในตอนกลางคืนบางครั้งจนถึงถ้ก ทั้บยังถ้งปรึกษาการทำงานกับผู้อยู่ถ้ถ้กับมัตฐา
ถ้งาน หรือไม่ถ้งานแผนการสำหรับงานในวันหน้า² แต่ตอนเช้าก่อนเวลาเข้าออฟฟิส
หลังจากรับประทานอาหารเบา ๆ ถ้เล็กน้อย พระยารัษฎาฯชอบเก้เล่นถ้กทายราบถ้ที่
พบในเส้นทาง ถ้สอนอบรมไปตามถ้ที่เห็นสมควร

¹ชลอ วนะภุถิ เขาถ้ว่าข้าพเจ้าเป็นมาเพีย

²จิ่ว ยีน บิ คันถ้ป น.ก

มีเรื่องเล่ากันว่า พระยารัษฎาฯ ท่านเห็นชาวเมืองตรังขณะนั้นโดยเฉพาะ
หนุ่ม ๆ นิยมถือมีดพร้า เรียงพร้าโอและมิกเง่ ซึ่งจัดทำขึ้นเป็นลักษณะพิเศษเพื่อความ
สวยงามโก่งเก๋ ไปไหน ๆ เสมอ ในวันหนึ่งท่านสั่งให้คนที่ผ่านไปมาและถือมีดพร้า มิก
เง่ถึงกล่าว เอามีดนั้นไปหักโทษไปพ้นกออกจาก ปรากฏว่ามีคนไม่ใช้การไม่ได้ ท่านจึงพูด
ให้ไฉนว่า "สร้างไซ้ (สร้างท่าไม) ไซ้ไม่ได้ ปรากฏว่าเป็นที่เข็ดหลาบจำ"

สำหรับการออกตรวจราชการ จะตรวจปีละ 2 ครั้ง และหากไปตรวจ
โดยทางรถ ท่านมักจะนั่งในที่นั่งเห็นบริเวณที่นานไปอย่างทั่วถึง ท่านเป็นผู้รอบรู้มีความ
จำที่ดีเลิศ มีไหวพริบบริภาษที่ดีเยี่ยม และช่างสังเกต ในคุณสมบัติประการนี้จึงโปรดเกล้าฯ
สั่งให้หมั่นออกไปยังประเทศหัวเมืองมลายูเพื่อสืบความเป็นไป ณ ที่นั้น และยังเลียบ
สั่งให้สืบราชการ เรื่องความผันผวนทางการเมืองในหัวเมืองจีนอีกด้วย พระยารัษฎาฯ ได้
สนทนากับของเซ่งเกี้ยว ผู้อย่างที่เคยรับราชการทหารเรือมาก่อน และขณะนั้นเป็นนาย
ทหาร จำหน่ายเครื่องเหล็กของฝรั่งที่อันเค้า ท่านจับสงสัยใจจากการสนทนาตามใดถึง
เพื่อนที่ประจำในกองทัพเรือ และอื่น ๆ จึงทำให้ข้าพเจ้ามีความสงสัยของเซ่งเกี้ยว
ซึ่งเล่าความไม่ตรงกัน จึงว่ารับราชการทหารเรือนั้นคงไม่จริง พุคจับโน้นวางนี้เข้า
ราชการกองทหารเรือก็ไม่รู้จักทั่วกัน ทหาทางผูกจากคลองแคล้วแตกการค้าขาย ซึ่งว่าเป็น
คอมโปรโคนั้นเป็นจริงในการแซ่ของอีกสอง ซึ่งว่าเป็นของรัฐบาลกวางตุ๋นนั้นก็เข้าส่ง
ใส่ขึ้นอีก ข้าพเจ้าได้พบของเซ่งเกี้ยว 3 ครั้ง ได้พูดจากัน โดยมากถกถกิริยาชักตักเกี้ยว
ว่าเป็นคอมโปรโคของห้างฝรั่งไม่เคยรับหน้าที่เป็นทหารเรือตามที่กล่าวเลย ตามกล่าว
วาระเบี่ยงราชการจักเหมือนกันทุก มณฑลก็ผิด เพราะฮกเกี้ยนกับกวางตุ๋นบางอย่าง
ก็ขัดแย้งกัน ของเซ่งเกี้ยว ก็ไม่รู้ แต่ในการค้าขายนั้นถูกล่องแคล่วรู้ดี เมื่อท่านไป
ชาว ได้เห็นชาวบ้านใช้เกวียนบรรทุกสินค้า ครั้นกลับมาจึงได้จัดสร้างเกวียนแจกจ่าย

* จากคำบอกเล่าของคุณปลั่ง กันตังกุล

ก.จ.ช. ร.6 ม3.6 ก./5 รายงานพระยารัษฎาฯ เรื่องเหตุการณ์ในเมืองจีน ลง
วันที่ 23 ตุลาคม ร.ศ. 131

แก้กันนั้น ผู้ใหญ่บ้าน เพื่อให้ราษฎร ญ เป็นตัวอย่าง จนที่สุดเกรียนที่ทานให้สร้างรั้วกัน
อย่างแพร่หลายในมณฑลภูเก็ต เรียกกันทั่วไปว่า "เกรียนเทศา" เมื่อข้าหลวงเทศาภิ
บาลท่านหนึ่งได้กล่าวถึงขอกเชิงซึ่งท่านต่อต้านข้าหลวงเทศาภิบาลคนอื่นและเสียด
พระพักตร สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสนาบดีว่า มณฑลภูเก็ตมีพลเมืองน้อย
กว่ามณฑลอื่น ๆ ในประเทศไทย " ท่านเจ้าคุณธรรมาธิราชก็ตอบทันทีขึ้นว่า มณฑล
ภูเก็ตมีพลเมืองน้อยกว่ามณฑลอื่น ๆ ในประเทศไทยก็จริง แต่ท่านโปรดอย่าลืมว่ามณฑล
ภูเก็ตนั้น ได้ทำเงินรายได้ของแผ่นดินเป็นที่สองรองจากกรุงเทพฯ¹ การกล่าวถ้อย
เช่นนี้ดูข้างจะเป็นการพองตนและแหม่ม เจริญพร พระยาภิรมย์ราชานุภาพก็ยังให้ระ
กว่า "เจ้าคุณธรรมาธิราช คำนี้ถ้าเปรียบกับไก่ชนแล้วก็นับว่าเป็นไก่เคี้ยวเคี้ยว ก็ถูกที่
หน้าหงอนที่เคี้ยว"² ถ้าผู้ฟังไม่เชื่อมั่นในตนเองในผลงานอย่างสูง รวมทั้งไม่มีปฏิภาณ
ที่เคี้ยวเคี้ยวแล้วคงไม่อาจตอบโต้ได้อย่างแหลมคมเช่นนี้ได้อย่างแน่นอน นอกจากกรณีประ
การณนี้แล้ว พระยาภิรมย์ราชานุภาพ ยังเคยแสดงภูมิปัญญาให้ปรากฏมาอีกหลายครั้ง เช่น
กรณี กักตุนสินค้าของหลวงพระบางที่เมืองศรีนครฯ เล่ากันมาว่า ไก่ของหลวงพระบางที่
หายไป และตัวแก่ก็ไม่อาจจะทำอะไรได้ ด้วยความแค้นเคือง ทุกครั้งที่คำพริตหลวงพระ
บางจะบนศาลาแข่งอยู่เป็นประจำไต่กันทั่ว พระยาภิรมย์ราชานุภาพ จึงสั่งให้คนที่รายรอบหลวงพระ
บางนั้นยกปากแกล่นละที่ฐานบริภาณคำหาญผู้ที่ไม่ได้ชโยม ทางพากันส่งสาร แต่คำสั่งพระ
ยาภิรมย์ราชานุภาพ ห้ามมิให้ใครกล่าวชักชวนไม่ จึงจำต้องพยายกันเข้าไปพบ ก่อนจะยกก็เอ๋ยปากขอ
โทษแล้วพบ แต่ยังมีมือปรากฏว่ามีผู้หนึ่งยกอย่างแรง โจรชโยมก็จึงถูกจับกุมได้ถวายเหตุ
นี้เอง"³

1 - 2 พระยาภิรมย์ราชานุภาพ : ประวัติของพระยาภิรมย์ราชานุภาพ ประพันธ์โดย ศ.ดร. ๓
ระนอง : ประวัติและงานพระยาภิรมย์ราชานุภาพ หน้า 82

3 จากคำบอกเล่าของ คุณปลั่ง กันตังกุล

พระยารัษฎาฯ ยังมีคุณลักษณะสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ความละเอียดถี่ถ้วนไม่ว่าจะทำงานใด จะละเอียดลออยิ่งเสียกว่าผู้หญิง ถ้าเขาบ้านไหน ท่านจะรู้ตั้งแต่นาบ้านจนถึงครัว และไม่รู้เรื่องที่จะทำนี่จึงเป็นที่เกรงกลัวกันมากเพราะเสียงกัง ทำทางซึ่งซึ่ง ใคร ๆ เล่ากันว่าท่านดู เอาจริง ไม่มีใครกล้าเถียง และไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ ครั้งหนึ่งมีคนบอกว่า หญิงผู้นั้นเป็นคนลาค่า (บ้าจี้) ท่านไม่ยอมเชื่อพอเห็นหญิงผู้นั้นดูมาจึงสั่งเสียงกัง "ทุ้มดูเอง" ปรากฏว่า หญิงผู้นั้นฟังดูลงจริง ๆ จึงให้จ่ายสร้อยและเงินปลอมขวัญ¹ นอกจากนี้ท่านยังใจกว้าง เป็นที่รำลึกกันนักหนาว่าใครก็ตามหากเคยไปเป็นแขกของพระยารัษฎาฯ แล้วจะไม่มีวันลืมได้เลย เพราะท่านจะต้อนรับขับสู้อย่างก็เยี่ยม บ้านจักรพงษ์ ทางโกทงวนของตระกูล ณ ระนอง ที่นี่นั่งเป็นที่จกจำเสมอ ที่สำคัญอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับพระยารัษฎาฯ คือ ความจงรักภักดีในสถาบันพระมหากษัตริย์ ท่านเคยรับคำชักชวนให้ไปรับราชการที่เมืองจีน² ว่าเมืองจีนถ้าใครคนเช่นข้าพระพุทธเจ้าสัก 5 - 6 คนแล้ว ราชการคงสำเร็จโดยเร็ว กับชวนให้ข้าพระพุทธเจ้าไปรับราชการที่เมืองจีน แล้วถามว่าเงินเดือนที่รับพระราชทานเดือนละเท่าใด ข้าพระพุทธเจ้าตอบว่าที่ข้าพระพุทธเจ้าไปรับราชการนี้ไม่ได้หวังประโยชน์เงินเดือนมากหรือน้อย ถ้าประเทศจีนจะต้องการต้องไปขอขึ้นกับพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงให้แล้วคงไปทั้งสิ้นไม่ว่าที่ไหน³ เพื่อได้รับข่าวสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงสวรรคต พระยารัษฎาฯ จึงไปศาลากลางแถวเขา ร่องให้โฮ้ง ๆ (โฮ ๆ) เหมือนช้างเลย⁴ แต่คำบอกเล่าบางกระแสนั้นว่า ขณะนั้นพระเจ้าหลวงสวรรคต พระยารัษฎาฯ อยู่ที่ถูกแก้ และได้เดินร่ำไห้พร้อมรำพันถึง ๆ ในศาลากลาง

¹ จากคำบอกเล่าของ อาจารย์บัลลภกวัชย์ รัตนคิดถวิล ภูเก็ท

² จากคำบอกเล่าของ คุณวิภาส รัตนคิดถวิล ภูเก็ท

³ ก.จ.ช. ร.6 ม.3.6 ก./5 รายงานพระยารัษฎานุประดิษฐ์ เรื่อง เหตุการณ์ในเมืองจีน ลงวันที่ 15 เมษายน ร.ศ. 131

⁴ จากคำบอกเล่าของคุณปลั่ง กันตังกุล ซึ่งอธิบายว่าพระยารัษฎาฯ กำลังไปตรวจราชการที่จังหวัดชุมพรและคุณปลั่ง กันตังกุล กำลังไปทูลเกล้าฯ ถวายอำเภอกาง ๆ บนศาลากลางจังหวัดตรัง ไกลนับร้อยกิโลเมตร เจ้าคุณเทศาฯ ขึ้นบันไดและร่ำไห้

เห็นว่า "กฎหมายที่เพิ่งแล้ว ๆ ๆ" ที่อยู่ขณะได้รับข่าวสวรรคตจากคำบอกเล่าของผู้ให้
สัมภาษณ์ยังซัดแย้งกันอยู่ และสรุปได้แน่นอนว่า พระยาธรรมา ๖ แสดงความเสียใจสุด
ใจอย่างมากที่สุด ที่เมื่อได้รับข่าวสวรรคต ซึ่งย่อมเป็นเครื่องยืนยันถึงความจงรักภักดีใน
องค์พระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างยิ่งในทางหนึ่ง

ที่แปลกแต่จริงสำหรับพระยาธรรมา ๖ ก็คือ โดยทั่วไปคนทั้งหลายกลัวเกรง
ท่านมาก เพราะท่านพาทางซึ่งซึ่ง เสียงดังฟังชัด เรียบง่าย ๆ คือ คุณ ท่านกลับเป็นคน
ชอบสนุก ชอบหนังตะลุงและโดยเฉพาะมโนห์ราชอบมาก ได้อุปถัมภ์นายหนังและโนห์รา
ไว้หลายคน หาโอกาสแกล้งให้เป็นขุนนาง เป็นหลวง เช่น ขุนเพชรชาติ เป็นต้น บาง
ครั้งให้จักเวทีกลางแจ้งจักแสดงให้คนทั้งหลายร่วมชมกวญ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าฯ เสด็จประพาสมณฑลภูเก็ตโปรดเกล้าฯ ให้มีการแต่งแฟนซีและแสดงละคร
พระยาธรรมา ๖ แต่งเป็นผู้หญิง ชื่อแม่แป้น เป็นที่ตลกกันมากเพราะอ้วนใหญ่แถมมีหนวด

อนิจกรรม

พระยาธรรมา ๖ ถูกหมอจันทร์ แพทย์ประจำเมืองตรังยิงพร้อมกับพระสลด
สถานพิทักษ์ (ลอบอยู่เกลียด หลานชาย) เจ้าเมืองตรังขณะนั้นที่สะพานเจ้าฟ้าท่าเรือกันถึง
เมื่อวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2455 แก่เสียชีวิต 45 วันหลังจากนั้นที่บ้านจักรพงษ์มีมิ่ง
สาเหตุที่หมอจันทร์ได้ทำการลอบยิงเช่นนั้น ว่าคือกันหลายกระแส บ้างว่าเพราะหมอจันทร์
เจ็บใจพระยาธรรมา ๖ กระทำการปลุกปล้ำเมีย คือนางชวน (ชิว) แล้วผู้หญิงเราไม่ยอม*
บ้างว่าหมอจันทร์สติไม่ถอยก็ และเข้าใจผิดว่าพระยาธรรมา ๖ กับพระสลดสถานพิทักษ์ ใช้
กำลังปลุกปล้ำภรรยาหมอจันทร์ แล้วปล้อนนางขึ้นตีเกาะเป็นหยี แท้จริง พระยาธรรมา ๖ ได้

1 คำบอกเล่าของ ปลัดเลื่อน แสงคำ ซึ่งรับฟังมาจากการบอกเล่าสืบ ๆ กันมา

* คำบอกเล่าท่านองปี่ ผู้วิจัยเคยได้ยินบอกเล่ามาแต่ยังเด็ก

เรียกประชุมข้าหลวงประจำจังหวัดในมณฑลภูเก็ต เมื่อเสร็จการประชุมแล้วจะไปทูล
 ราชการที่สตูล แต่บังเอิญว่า ท่านไม่สบาย จึงเลยไปนั่งรักษาตัวก่อนโดยเรือกลาง
 ส่วนพระสลดฯ แยกไปเรือเพชฌัญญี เมื่อไปในระหว่างทางเห็นหญิงแปลกหน้า คือ
 นางชวนในเรือ จึงถามไถ่กันขึ้นมาว่า ลงเรือมาได้อย่างไร และจะไปไหน เพราะใน
 เวลานั้นมีระเบียบว่าหากใครจะโดยสารไปกับเรือหลวงจะต้องได้รับอนุญาตก่อน นางชวน
 แอบลงเรือไม่ได้อออนุญาต พระสลดฯ จึงให้ส่งขึ้นที่เกาะปันหยี เมื่อเรือนี้วิ่งส่งราชการ
 การจังหวัดพังงา นางชวนโทรเลขถึงสามี หมอจันทร์ขอลาไปรับภรรยา แต่พระสลดฯ ไม่
 อนุญาต เพราะข้าหลวงเทศาภิบาลกำหนดจะมาตรวจราชการเมืองตรัง และธรรมเนียม
 ปฏิบัติเมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลมานั้น ข้าราชการหัวหน้าจะลาราชการไม่ได้ หมอจันทร์จึง
 โทรเลขถึงพระยารัษฎาฯ ของ แต่เนื่องจากข้าหลวงเทศาภิบาลยังป่วยและคิดราชการ
 หลายอย่าง เลขาจึงไม่ได้นำโทรเลขเสนอ หมอจันทร์ก็ใจเจ็บ เมื่อพระยารัษฎาฯ มา
 ถึงท่าเรือก็ทันได้โอกาสขอรับยังพระยารัษฎาฯ และ พระสลดฯ บ้างว่าหมอจันทร์
 เป็นคนที่มีอุษาศัยเอื้อเฟื้อ ไม่ว่าจะเจ็บไข้ป่วยเวลาใดไปเรียกได้ทุกเวลา ภรรยา
 คือ นางชวนเป็นสาวภูเก็ที่สวยมาก ก่อนเกิดเหตุ พระสลดฯ ได้ปลุกปล้ำและส่งขึ้นบกที่
 เกาะปันหยี หมอจันทร์ขอลาไปรับภรรยา แต่พระสลดฯ รวมทั้งพระยารัษฎาฯ ไม่
 อนุญาต ในช่วงนั้นยังเจื่อนายกามบุญเกิดจากกรุงเทพฯ ซึ่งย้ายไปเป็นปลัดอำเภอได้พักอยู่
 ค่าย หมอจันทร์จึงขโมยเป็นนายกามบุญเกิดซ่อนไว้ในเรือ และถือหมวกปีกไว้อีกชิ้นหนึ่ง ไป
 รอรับที่ท่าเรือครั้นได้จังหวะ จึงยิงทั้งสองท่าน พระยารัษฎาฯ ขณะนั้นยังเรียกหา "โอ
 จันทรอยู่ไหน? บางกระแสนั่นว่า พระยารัษฎาฯและพระสลดฯได้ลงเรือดำเกี่ยวกับมา
 จากภูเก็ตจะไปตรวจราชการที่จังหวัดตรัง ในระหว่างเดินทางขณะพระยารัษฎาฯ นอน

¹ จากคำบอกเล่าของคุณเนี่ยนเจง ณ ระนอง และขุนเสนานวงศ์ ภูเก็ต - ในประวัติ
 และงานพระยารัษฎาฯ หน้า 57 - 59

² จากคำบอกเล่าของคุณปลั่ง กันตังกุล ซึ่งอ้างว่ารู้จักหมอจันทร์และวันเกิดเหตุยังได้
 เห็นหมอจันทร์ไปนั่งที่วัดสีก้อมในซอยที่ร้านในเมือง ภูเก็ตเห็นเหตุการณ์ด้วยตนเองเพราะ
 เป็นเลื้อนท่า ต้องไปนั่งแถวรับข้าหลวงเทศาภิบาลด้วย

พระสกลฯ ได้เข้าหานางชวน และหลังจากนั้นได้ส่งขึ้นบกที่เกาะปันหยีคนที่สอง เรือนี้มารู้
เห็นเหตุการณ์โดยตลอด เมื่อไปถึงจังหวัดตรังจึงไปบอกเลาหมอจันทร์ทราบ หมอจันทร์
กลับไปบ้านเอาปืนมายิงพระสกลฯ ด้วยความคับแค้นใจ พระยารัษฎาฯ ถลาไปปกป้อง
หลานชายพร้อมตะโกนว่า "ยิงมันใส่ ๆ (ยิงมันทำไม)" หมอจันทร์จึงยิงพระยารัษฎาฯ
ล้มลงควย อาจจะเพราะเห็นว่าท่านทั้งสองเป็นอาชญากรกัน หากปล่อยไว้จะก่อให้เกิดอันตราย
จันทร์ เพราะเป็นเจ้าคุณเทศาและมีอำนาจมาก¹

อนิจกรรมของพระยารัษฎาฯ ตามคำให้การของนายแพทย์ไม่ได้เกิดเพราะ
บาดเจ็บจากการถูกยิง เป็นสำคัญ แต่เพราะอาการป่วยภายใน เมื่อถูกยิงจึงทำให้อาการ
กำเริบและเสียชีวิตเร็วขึ้น สำหรับการปลุกปล้ำกรรมาหมอจันทร์ น่าเชื่อถือได้ว่าพระยา
รัษฎาฯ ไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับควยเลย เมื่อพระยารัษฎาฯ ถึงแก่อนิจกรรม ทางราชการ
ได้ออกเงินค่าพิธีศพให้ทั้งสิ้นรวมแปดหมื่นบาท ขบวนศพแห่มาจากปั้งโดยทางเรือไปยัง
สุสานเมืองระนอง เรือหลวงของมาเลเซียยิงสลุคคำนับศพ และกองเกียรติยศทำความ
เคารพวันพฤหัสบดี แห่ แตรนอน ญ่แทนพระองค์ พระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระราชชนนี
และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รวมทั้งข้าราชการไทยและปั้งร่วมพิธีอย่างมากเท่า
หลายตา นับเป็นเกียรติประวัติอย่างยิ่งสำหรับตัวพระยารัษฎาฯและตระกูล ณ ระนอง

¹ จากคำบอกเล่าของ ปลัดเพื่อน แสงคำ ซึ่งอ้างว่าได้อ่านจากบันทึกส่วนตัวของ นาย
เหยา ผู้ไปเผยแพร่งริศศาสนา ที่รัสเซีย และชากลับได้อาศัยเรือลำเดียวกันนี้มา
จังหวัดตรังโดยขึ้นเรือที่ถูกยึด จึงเป็นเห็นเหตุการณ์ความเป็นไปในเรือโดยตลอด

ด้วยคุณงามความดีที่ท่านได้กระทำไว้ ทางรัฐบาลมณฑล ๗. ขึ้นดงกรม
และราชการ เมืองศรี รวบรวมประชาชนไว้ร่วมกันบริจาทรูปสร้างอนุสาวรีย์พระยา
รณภูยา ที่ตำบลทับเที่ยง อำเภอเมือง จังหวัดศรี และได้จัดงานเปิดอนุสาวรีย์ของ
ท่านขึ้นในวันที่ 8 - 12 เมษายน พ.ศ. 2494 และจนทุกวันนี้ ในวันที่ 10 เมษายน
ของทุกปี ทางจังหวัดศรีจะจัดริ้วขบวนมาดําเพื่อแสดงความกตัญญูตักเวทิตาต่อพระยา
รณภูยา อดีตเจ้าเมืองเป็นมอญเก่าปกครองคนหนึ่งของไทย

การปกครองของบุรีและเมืองศรี

โดยทั่วไปเมื่อจะยกย่องความเป็นยอดนักปกครองของพระยารัษฎาฯ กันทั้งหลายมักจะอ้างเอาผลงานที่ท่านเคยทำไว้ครั้งเป็นเจ้าเมืองศรีและข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตมาเป็นเกร็ดสนับสนุน อันที่จริงพระยารัษฎาฯ ได้เคยแสดงความสามารถในทางการปกครองปรากฏก่อนหน้านั้นแล้ว คือ สมัยเป็นพระอัยยวงศ์ศิริรักษา เจ้าเมืองกระหรือ กระบุรี และช่วยงานที่เมืองนี้เอง จึงได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระยารัษฎาฯ เจ้าเมืองศรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตตามลำดับ

ความเป็นผู้มีฝีมือและสามารถปฏิบัติงานได้โดยรวดเร็วด้วยความรอบคอบของพระอัยยวงศ์ศิริรักษานั้นประจักษ์ชัดและแก่พระยาสมเด็จพะเจ้าอยู่หัวยังทรงทราบในสมัยที่ทางราชการกำลังเร่งขยายกิจการไปรษณีย์โทรเลข มีกเสาโทรเลข เมืองวังหัวคภาณโกณนั้น ปรากฏว่า

เรื่องโทรเลข

ทรงพระราชดำริว่า สายโทรเลขที่จะไปจากเมืองชุมพรถึงเมืองกระบุรีนั้นทางเมืองกระบุรีได้มีกเสาคอกแล้ว แต่เมืองชุมพรยังไม่มีกเสาไม่สมควรที่จะทำไว้แล้วเสร็จได้โดยเร็ว แต่หาจะให้พระยาชุมพรทำอย่างนั้นคงจะไม่สำเร็จโดยเร็วได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอัยยวงศ์ศิริรักษาเป็นผู้ทำให้เจ้าพระยาพลเทพซึ่งพระอัยยวงศ์ศิริรักษาให้กิจจางทำการ มีกเสาโทรเลขในแขวงเมืองชุมพรไปต่อเมืองกระบุรี

ตลอด¹

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 น.53/29 จดหมายราชการที่โปรดเกล้าฯ ให้ส่งไปยังกรมพระกลาโหม เรื่องโทรเลข 30 มิถุนายน ร.ศ. 109

ด้วยความรอบคอบและความเข้าใจในระบบราชการ พระอัยยงกิติธรรมา
เมื่อได้รับคำสั่งจึงได้มีข้อสงสัยดังนี้

๖. แดงเงินที่จะใช้จากงานทางบกเสนาโทรเลขและเข้าสมัยที่จะให้
ลูกจ้างรับพระราชทานนั้น จะโปรดให้ข้าพเจ้าไปบอกกับผู้ใด ขอพระบารมีเป็นที่ไว้ กว
นิกรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ¹

พระอัยยงกิติธรรมาได้ทำนุบำรุงเมืองด้วยความสามารถยิ่งในหลายทาง
ดังนี้

การส่งเสริมอาชีพราษฎร

อาชีพหลักของราษฎรที่กระบุรีก็คือ การ เกษตร และขณะนั้นปัญหาที่พบให้
กันเสมอในทุกเมืองคือ ราษฎรมีจำนวนน้อยเกินไปเมื่อเทียบกับจำนวนพื้นที่ พระอัยยงก
ติธรรมาจึงได้คิดอ่านแก้ไขโดยย้ายที่ตั้ง เมืองจากตำบลปากจั่นไปอยู่ที่ตำบลน้ำจึก การ
ย้ายเมืองครั้งนั้นจึงเป็นการส่งเสริมอาชีพราษฎร อย่างสำคัญยิ่งกว่าคือ ตำบลปากจั่น
เป็นที่เชิงเขา มีแม่น้ำปากจั่นไหลผ่าน แต่แม่น้ำตอนนั้นได้ลักษณะเป็นคลองแคบ เพราะ
เรือเล็กจึงจะสามารถเข้าไปถึง เมืองได้ ส่วนตำบลน้ำจึกเป็นที่ราบกว้างขวางกว่า และ
ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำกระบุรีในคอนน้ำลึก เรือใหญ่จึงสามารถแล่นเข้าไปถึงเมือง
โดยง่าย ลักษณะชัยภูมิของเมืองนี้ว่า

1. ทำให้ราษฎรมีที่ทำกินเพิ่มขึ้น เพราะ ๖. แดงนี้มีทำเลที่กว้างขวาง ถ้า

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ๙.53/11 หนังสือพระอัยยงกิติธรรมาถึงสมุหพระกลาโหม
ลงวันที่ 4 กรกฎาคม ร.ศ. 109

ถ้าตั้งคิดเป็นบ้านเมืองก็จะเป็นที่ท่ามาหากินไ้มาก¹

2. ทำให้การคมนาคมขนส่ง ซึ่งเป็นหัวใจของการขยายความเจริญก้าวหน้า สะดวกขึ้น ไม่ต้องขนถ่ายขึ้นลงเรือเล็กให้ต้องเสียเวลาอีก

การรักษาความสงบเรียบร้อย

การปราบปรามโจรผู้ร้ายเป็นภารกิจหลักอย่างหนึ่งของเจ้าเมืองและเมือง จากที่ตั้งของนครบุรีอยู่ใกล้ชิดกับแคว้นมะริคของอังกฤษ บางครั้งผู้ร้ายจึงมักหลบหนีข้ามฝั่งไปมาอยู่เสมอ พระอภัยมณีศึกษาค้นหาทางปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างแข็งขัน จนกระทั่งข้าหลวงเมืองมะริควันยังให้คำรับรองว่า "การที่โจรผู้ร้ายสงบไปได้นี้ก็ด้วยอาไศรยกำลังมิสเตอร์ซิมบี้ เปเรรุษะแข็งแรงมาก"² พระอภัยมณีศึกษาค้นหาพิจารณาเห็นว่าอาชญาที่เจ้าหน้าทีใช้เป็นเงื่อนไขสำคัญในการแก้ไขปัญหาคือโจรผู้ร้ายให้ลดน้อยลง จึงขอพระบรมราชานุญาตเปลี่ยนปืนเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของเจ้าหน้าที่³ และให้โอกาสแก่ผู้กระทำความผิดที่กลับใจ สำนึกตนหันกลับมาทำความดี ถึงกรณีพระอภัยการวิวัฒนาถึงขั้นซึ่งเดิมเป็นเจ้าหน้าที่ยังยั่วพวกหนึ่ง (ปีเตอร์ซิมบี้) ผู้ใดสามารถค้นกับท่านว่าจะไม่กลับประพฤติเช่นนั้นอีก นอกจากจะไต่สวนแล้วเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จเมืองนครบุรี พระอภัยการองค์นี้ยังไ้ร่วมรับเสด็จและสวดชะยันโตถวายพร เช่นเดียวกับพระสงฆ์อื่น ๆ

¹ องค์การค้าสุรสุภา ประชุมพงศาวดาร เล่ม 30 หน้า 5

² สำนักน ยกรัฐมนตรี ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3 ; 2513 หน้า 281

³ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/29 จดหมายราชการที่โปรดเกล้าให้ส่งไปยังกรมพระกลาโหม เรื่องพระอภัยมณีศึกษาขอเปลี่ยนปืน . 30 มิถุนายน ร.ศ. 109

1. มณฑลพายัพ (มณฑลลาวเฉียง)
2. มณฑลอุดร (มณฑลลาวพวน)
3. มณฑลอีสาน (มณฑลลาวท้าว)
4. มณฑลนครราชสีมา (มณฑลลาวกลาง)
5. มณฑลบูรพา (มณฑลเขมร)
6. มณฑลฉะเชิงเทราและวันตก (มณฑลญเก็ด)

มณฑลฉะเชิงเทราและวันตกนั้น เป็นมณฑลที่มีขนาดใหญ่ของประเทศเพราะอุดมไปด้วยแร่ จึงเป็นแหล่งภาษีอากรสำคัญ รัฐบาลจึงได้ส่งข้าหลวงใหญ่มาปกครองดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยมิให้กระทบต่อการชักเก็บภาษีอากร แต่ขณะนั้นชาวจีนที่อยู่มานานกับอังกฤษ ได้เข้ามาทำงานในตัวเมืองฉะเชิงเทราเป็นจำนวนมาก ถึงกับชักจูงสมาคมลับที่รู้จักกันว่า "อั้งยี่" ชวนชาวจีนเหล่านี้ก่อการร้ายทำให้เกิดจลาจลวุ่นวายอยู่เสมอ การปราบปรามต้องเกณฑ์กำลังจากหัวเมืองต่าง ๆ ไปช่วย จึงเป็นการไม่สะดวก รัฐบาลทางกรุงเทพฯ จึงพิจารณาเห็นสมควรจัดตั้ง เมืองโกเมืองหนึ่งในตัวเมืองฉะเชิงเทราเป็นศูนย์บัญชาการของข้าหลวงใหญ่ เมื่อเกิดเหตุที่เมืองโกระโกส่งกำลังไปช่วยได้บ้างตามหน้าที่ ที่สุดก็ตกลงเลือกเอาเมืองกรัง เพราะ "เมืองกรังเป็นเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ข้างฉะเชิงเทรา มีลำน้ำใหญ่เรือลวกักไปมาค้าขายได้โดยสะดวก พื้นแผ่นดินเป็นที่อุดมและทางไม่ไกลกันกับหัวเมืองทั้งถึงฉะเชิงเทรา เมื่อมีเหตุขึ้นเมืองโก ก็พอจะจัดการไปช่วยตลอดถึงกันได้ ควรจะตั้งเป็นเมืองที่ข้าหลวงอยู่รักษา และให้เป็นเมืองค้าขายเป็นประโยชน์ขึ้นไว้"¹

¹ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายพระรัชกาลที่ 5 เลขที่ 221 ฉบับที่ 22/1 พระราชทานโวาท เรื่องวันเฉลิมพระชนมพรรษาแก่ข้าราชการ พ.ศ. 2421

เพื่อให้การบังคับบัญชาไปอย่างรวดเร็วขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้โดย
เมืองตรังไปขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2423 แต่การปรับปรุงเมืองตรังได้เกิด
รุดหน้าไม่ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น มุนนาค) พระยารัตนเศรษฐี (กอซิมก้อง ณ ระนอง)
ก็ไม่อาจจะฟื้นฟูเมืองตรังให้รุ่งเรืองขึ้นได้ ด้วยเมืองตรังขาดทรัพยากรธรรมชาติ เช่น
แร่ เมื่อเปรียบเทียบกับเมืองอื่น ๆ เช่น ภูเก็ต ระนอง สภาพพื้นที่เหมาะแก่การเกษตร
กรรม จำต้องอาศัยเวลาและทุนเป็นจำนวนมาก เมืองตรังจึงทรุดโทรมตกต่ำเรื่อยมา
ข้าหลวงใหญ่ไม่ชอบสักเท่าไหร่ก็จะไปปฏิบัติราชการที่ภูเก็ต เสมอจนถึงสมัยโปรดเกล้าฯ
ให้พระยาตรังคภูบาล (เวียง ณ นคร) มาเป็นผู้อำนวยการเมืองตรัง ราษฎรประมาณ
6 พันคนได้ทำเรื่องร้องทุกข์ต่อทางกรุงเทพฯ ในบายเจ้าเมืองอ้างเหตุผลว่า เจ้า
เมืองประพฤติตนไม่เหมาะสม ไร้ความสามารถ ความละเอียดปราณีในหนังสือร้องทุกข์
ดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าราษฎร.....มีความเดือดร้อนขอพระราชทานทำเรื่อง
กราบทูลทรงทราบ.....พระปลัดชาวเมืองนครศรีธรรมราชมาขึ้นเมืองตรัง.....
โจรผู้ร้ายเที่ยวลักพาตัวไปเรือนราษฎร เดือนละ 4 - 5 ครั้งทุกเดือน และถูกทรมานระบะ
ทาง 9 - 10 ครั้งทุก ๆ เดือน โฉนดภาษีของราษฎรกลายเป็นหลายกน ที่โจรผู้ร้ายถูก
ไถสิ่งของทองคำเงิน.....แกลยนั้นเอา.....ตามฉ้อจริงแล้วของกลางนั้นก็ยึดไว้
ปล่อยโจรผู้ร้ายไปและของกลางก็ไม่คืนให้เจ้าของเดิม.....ความนั้นก็เบียดเบียนราษฎร
ราษฎรเกาะมาแล้วก็ปล่อยไป แล้วแกลยว่าเกาะไม่ไว้กับราษฎร แลพวกเพื่อนข้าพระพุทธเจ้า
ก็ต้องชวนกันเป็นราษฎรบางเพราะว่าเจ้าเมือง.....เอาโดยข้าง กระบืออย่าง ข้า
พระพุทธเจ้าไม่มีโค กระบือ ก็จะเสียให้ท่านก็ต้องทำโจรกำนัลไปตามแต่เวลา.....
ก็แกลยกล่าวหาความผิดในราชการใส่ตราขึ้น.....ไม่ให้กินเข้า แต่เจ้าเมืองบอกออก
มาว่าเราคงพูดมามากนักเองแล้ว.....ไม่มีใครช่วยบ้างจ้ะ ทำเนียบเป็นเจ้าเมืองตรัง
ต้องมีของกำนัลเจ้านายทุกปี แลข้าพระพุทธเจ้าได้สืบกล่าใช้ของท่านเจ้าเมืองได้กล่าวว่า
ต้อง.....เป็นที่เจ้าเมืองเสียเงิน 50 ให้แก่เสมียนตราตราใหม่ ๆ ว่าต้องไม่ให้

หมอมเจ้าคุณกลาอีก 50 เป็นเงินสำหรับแต่งห้องเครื่องเรือนสุมเงินของเจ้า.....
โดย รวมเสร็จเป็นเงิน 100 แลการครั้งนี้เจ้าชีวิตเสด็จออกมา ณ เมืองศรี พระยา
ศรีเกณฑพิชชาพรพุทธเจ้า ถือครัวหนึ่งทองให้ขาวสาร....โกศตัวหนึ่งบ้าง เป็ดตัว
หนึ่งบ้าง ถ้าวานานที่มีทรัพย์ทองเสียเงินให้เงินหนึ่ง ถ้าเป็นนายร้อยทองเสียโกลา
กระบือหนึ่งตัว ถ้าเป็นนายสิบทองเสียหมูหนึ่งตัว.....พระยาศรีครั้งนี้
ปฏิบัติเหมือนเสื่อเช่าจาศิล แต่เข้าใจโหรร้ายเหมือนเสื่อไม่เมตามีแต่ความโลภทำกิริยา
เรื่อง ๆ ความเคียดแค้นเป็นที่สุกในเมืองศรีครั้งนี้ ขอโปรดให้กลับไป
เมืองนครศรีธรรมราชเถิด ขอขงหลวงมา.....เถิดราษฎรจะได้อยู่เย็น
เป็นความสุข.....แล้ววันที่.....พวกจีนฮังยี่.....
ได้เชิญพระยาศรีแลพวกกรรมการไปทูลขอไปกินโต๊ะเลี้ยง.....แล้วทุกคน
อย่างใจพระพุทธเจ้า.....แล้วใคร.....
จะพ้อง....."1

จึงจะเห็นว่า เมืองศรีชัยภูมิดี ความอุดมสมบูรณ์ก็มีมาก หากแต่ผู้นำที่ผู้มี
ฝีมือเลยทำให้ "การจัดการปกครองและทำนุบำรุง เมืองในระยะนั้น จึงประสบความ
ล้มเหลว เพิ่งมาเริ่มต้นทำอย่างจริงจัง เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมา
นุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊) เข้ามารับตำแหน่งผู้ว่าราชการ เมืองศรีในสมัยที่มีการปฏิรูปหัว

1 ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 บ.53/11 คำร้องทุกข์ราษฎร เมืองศรี กราบถวายบังคมทูล
รัชกาลที่ 5 24 พฤษภาคม ร.ศ. 119 (หมายเหตุ : ข้อความลบเลือนเป็น
บางตอนอ่านออกได้ไม่ตลอด) ๒324
2443

เมืองฝั่งทะเลตะวันตกมาก¹

แต่เมืองกรุงเมื่อแรกเริ่มนั้นตั้งอยู่ที่ตำบลกวนธานี พระยารัษฎาฯ ได้ขอ
พระบรมราชานุญาต ย้ายไปอยู่ที่ตำบลกันตัง เพราะได้พิจารณาเห็นว่า เมืองที่กวนธานี
นั้นไม่มีทางไปจะปรับปรุงให้เจริญรุ่งเรืองต่อไปได้ เพราะสถานที่ไม่เหมาะสม มีทาง
เกี้ยวคือย้ายที่ตั้งเมืองเสียใหม่เท่านั้น และเห็นว่าที่ตำบลกันตังเป็นสถานที่เหมาะสมที่จะ
ตั้งเป็นบ้านเป็นเมือง มีทางปรับปรุงให้เจริญก้าวหน้าไวกว้างเร็ว เพราะอยู่ใกล้ปากอ่าว
เรือกลไฟหรือเรือสินค้าต่าง ๆ เขาเทียบท่าได้ การค้าขายก็คึกคัก³ ด้วยความ
สามารถที่ท่านเคยแสดงให้ประจักษ์มาก่อน² ย้ายที่ตั้งเมืองกระบี่ จึงได้รับพระบรม
ราชานุญาต พระยารัษฎาฯ ได้ลงมือสร้างบ้านแปลงเมืองขนาดใหญ่ในหลายท่านก็จะ
ได้อธิบายต่อไปในรายละเอียด แต่สำหรับเมืองใหม่ท่านได้วางแผนจัดแบ่งเขตเมืองออกเป็น
ย่าน เช่น ย่านหน่วยงานราชการ ส่วนสาธารณะ ที่อยู่อาศัย ร้านค้าราษฎร จัดไว้
เป็นสัดส่วนน่าชม จนมักเกี่ยวเนื่องกันเป็นที่สรร เสริญกันอยู่

¹ สุนทร หิรัญวงษ์ สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลภูเก็ตในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เจริญวัฒน์ ระหว่างพ.ศ. 2434 - 2453 หน้า 118

³ คณะข้าราชการและประชาชนชาวจังหวัดตรัง จังหวัดภูเก็ต จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อแจกจ่าย
แก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ในวโรกาสเสด็จเยี่ยมราษฎร
จังหวัดตรัง พ.ศ. 2502 หน้า 25

การส่งเสริมอาชีพราษฎร

เมืองกรังเหมาะแก่การเกษตรกรรม แยกการทำนา เลี้ยงสัตว์ ถิ่นอันอุดม
ราษฎร เมืองกรังต้องซื้อข้าวจากพม่า ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุหลายประการที่สำคัญคือ
ความเกียจคร้าน การขาดความรู้ทางวิชาการ สมัยใหม่ทางการเกษตร ขาดความรู้เรื่อง
การตลาดและขาดเงินทุน การจะทำนุบำรุงการอาชีพจึงต้องชักจูงหาทั้งสี่ประการให้ได้
เสียก่อน พระยารัษฎาฯ ได้ศึกษาแก้ไขความขาดแคลนดังกล่าวคือ

ในด้านการเงิน เมื่อได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองกรัง ได้ขอพระ
ราชทานยืมเงินจำนวน 60,000 เหรียญ เพื่อให้เป็นทุนยืมแก่ราษฎรโดยแสดงเหตุผลว่า
“ประการหนึ่ง การการราษฎรที่เมืองกรังทำไร่สวนพริกไทย เป็นพื้นเมือง บาง
คนข้างกันปีไม่ มีทุนจะลงมือทำต้องเที่ยวขอยืมเงิน ปลายปีผลพริกไทยสุก ขายได้เงินแล้ว
จึงได้เก็บเงินมาส่ง ราษฎรทำสวนพริกไทย แต่ละเกาะก่าดัง ถ้ามีผู้ออกทุนอุดหนุน ราษฎร
ก็จะทำไร่สวนพริกไทยทวีมากขึ้น”¹

การแบ่งเงินพระราชทานยืมได้จัดทำรายงานถวายเพื่อทรงทราบตามลำ
คำในเวลาดังกล่าว

“เงิน 60,000 เหรียญ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้า
ไปนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ผู้นี้เป็นการอุดหนุนช่วยทำนุบำรุงในการทำเมืองกุ่ม
ประมาณ 10,000 เหรียญ ในการทำไร่พริกไทย ประมาณ 30,000 เหรียญ ในการถ่าน
อากร 20,000 เหรียญ”²

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/11 หนังสือกราบบังคมทูลของพระอัยยิกคฤหิกรักษา
7 กรกฎาคม ร.ศ. 109

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/24 รายงานกราบทูลเรื่องการจัดราชการและการ
เศรษฐกิจเมืองกรัง ของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ 28 มกราคม ร.ศ. 111

มีข่าวจากลอนดอนที่รับรู้ล่วงหน้าไปแล้ว จึงเริ่มงานขึ้นต่อไปโดยชักชวนและนำ
รวมทั้งบังคับในบางกรณี ให้ราษฎรช่วยกันในการทำนา และหาทางจะให้ราษฎรสามารถ
ถึงตัวได้ โดยการขอพระบรมราชานุญาตเว้นภาษีอากรในช่วงเริ่มต้นเพาะปลูก เป็นต้น
จนกว่าจะถึงตัวโคกอน ถึงปรากฏมีหนังสือเสนอไปทางกรุงเทพฯ

2. ขอเอาดีไม่ไปกรวหาแผนที่ในหลวงเมืองกรุง เมืองปะเหลียน เห็น
สมควรแล้วหาพระพุทธรูปเจ้าจะโกชักชวนราษฎรไปทำนาหารับประทานโดยง่าย

3. เมืองกรุงทุกวันนี้ มีราษฎรทำไร่ทองประมาณสองพันครัว ส่วนพันครัว
ราษฎรพวกนี้ หาพระพุทธรูปเจ้ากักกวบเกล้าฯ เห็นว่าเมื่อหาพระพุทธรูปเจ้าควรวางแผนที่แล้ว
เห็นที่ตำบลใดสมควร ก็จะชักชวนให้ราษฎรทำนาและปลูกต้นไม้ข้าง แต่ที่เมืองกรุงเป็น
ป่าใหญ่ ต้นไม้ก็โค่นทำลายไปสร้างหักร้างทำนาแล้วราษฎรก็หาที่จะเป็นเนื้อนาปลูกได้ หา
พระพุทธรูปเจ้าก็จะขอพระบรมราชานุญาตยกที่ดินให้ราษฎรอีก 6 ปี

4. หาพระพุทธรูปเจ้าเห็นควบบเกล้าฯ ว่า ราษฎรซึ่งตั้งบ้านเรือนมีที่ดินทำนา
หารับประทานเรียบร้อยแล้ว จะให้เรือน 1 ปลูกหมาก 100 ต้น มะพร้าว 50 ต้น
ถั้วไร่เขาแฝ 50 ต้น เพราะต้นไม้ 3 อย่างนี้ปลูกง่าย ไม่ต้องซุกครองและรดน้ำ
มากนัก ถิ่นเขาเห็นหาพระพุทธรูปเจ้าก็จะให้หนักโทษซ้ำไว้ เมื่อราษฎรผู้ใดจะขอไปปลูกก็จะ
ได้ให้ไม่คิดเอาเงิน ถิ่นเขาถั้วไร่เขาแฝ 6 ปี ก็จะไถผล เขาแฝ 2 ปี จะไถผลใน
การนี้หาพระพุทธรูปเจ้าก็จะขอพระบรมราชานุญาตให้แก่ราษฎรผู้ใดปลูก
มากนัก มะพร้าว เขาแฝ ใน 10 ปี ไม่ต้องเสียเงินอากรอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าราษฎร
ได้ทำการเหมือนดังที่กล่าวมานี้ ราษฎรก็จะมั่งมี บ้านเมืองก็จะเจริญ สิบกว่า 3 อย่างนี้
ถ้าออกจากเมืองเกินกว่า 10 วัน 1 แล้วผลประโยชน์แผ่นดินก็มากเพิ่มขึ้น¹

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/24 รายงานกราบบังคมทูลเรื่องการจัดราชการและ
เศรษฐกิจเมืองกรุง ของพระยารัตนาธิเบศร์ 28 มกราคม ร.ศ. 111

ข้อ 1 การทำนาที่แล้งมานี้ ข้าพระพุทธเจ้าไฉนกับกำหนดว่าร้องให้
ราษฎรทำนาโดยเต็มกำลัง มีพื้นที่ว่างเปล่าอยู่ได้ ประการหนึ่งพื้นที่ว่างเปล่าอยู่เห็น
เป็นควมราษฎรผู้ที่อยู่ใกล้ก็บังมักจะหวงห้ามที่ป่าไผ่ไผ่โดยมาก ที่ซึ่งราษฎรหวงห้ามไว้เห็น
ไม่มีประโยชน์อย่างใด ข้าพระพุทธเจ้าไฉนคำสั่งให้อำเภอกำนัน ประกาศแก่ราษฎรว่า
ที่ซึ่งยังรกร้างอยู่นั้น ถ้าราษฎรผู้ใดจะทำเป็นนาจะอนุญาตให้ ราษฎรจึงไปมาขออนุญาต
แลชักชวนกันไปทำโดยมาก ตั้งแต่ ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 116 นี้ ราษฎรทำนาแล้วมาก
ขึ้นกว่าก่อน การทำนาก็เห็นว่าเป็นการเจริญก็จริง ผู้ว่าราชการเมืองก็ต้องเป็นธุระเอา
ใจใส่คักเตือนอำเภอกำนันคอยระวังตรวจตราอยู่เสมอ มีพื้นที่รกร้างว่างเปล่าอยู่ได้
แล้ววิธีซึ่งอนุญาตให้ราษฎรไถจับจองที่นาขึ้นคือ เมื่อราษฎรคนใดจะขอรับจับจองที่นาขอลด
ต้องไปแจ้งความแก่กำนัน เมื่อกำนันได้ทราบแล้ว จึงทำประกาศแจ้งความไปปิดไว้ในที่
กำล้นนั้น ในกำหนด 7 วัน ถ้าไม่มีผู้ใดมาว่ากล่าวขงแทนพันกำหนด 7 วันแล้ว กำนัน
จึงไปแจ้งความต่ออำเภอกำนัน ไฉนว่าประกาศปิดไว้ยังถือว่ากำล่อนอีก 7 วัน เมื่อครบ
กำหนดไม่มีผู้ใดทักท้วงประการใด อำเภอกำนันจึงทำเหตุแจ้งต่อหลวงนา ไฉนว่าประกาศปิด
ไว้ที่ศาลาอีก 7 วัน ครั้นครบกำหนด 7 วัน ไม่มีผู้ใดมาว่ากล่าว จึงออกใบอนุญาตให้
ถ้ามีผู้มาว่ากล่าวหวงห้ามประการใด ก็จะได้ว่ากล่าวให้ตามสมควร ถ้าราษฎรคนใดได้
รับอนุญาตไปแล้วต้องรับทำให้เป็นที่น่าพอใจขึ้นในกำหนด 3 ปี

ข้อ 3 คนจากไม่มีการบำรุงอย่างใด มีเงินลูกค้านำตั้งคอบรับซื้อจากที่ราษฎร
เป็นชาย ราษฎรพากันเก็บส่งโดยมาก แต่ราษฎรที่เก็บจากนี้หาได้ทำนาไม่ มักไปรับเอา
เขาสารของเงินลูกค้านำรับประทานแล้วเก็บจากให้ กิจเป็นราคาเขาสารมาในปี ร.ศ. 116
นี้ เขาแพงเงินลูกค้านำใครจะเก็บเขาสารแทนเก็บจาก คนเหล่านี้มีความเกือกร้อนไม่มี
เขารับประทาน ชาวพระสุทธเจ้าจึงไต่ประมาทถามกันเก็บจากนั้นว่า ถ้าถึงฤดูทำนาให้มาวัด
การทำนาให้ได้เขารับประทานบ้าง แล้วพอสิ้นฤดูเกี่ยวเขาแล้วจึงค่อยเก็บจาก ส่วนเงิน
กาเก็บจากจะเป็นเงินทองเรือน คนเหล่านี้ก็ได้พากันจับจองที่ทำนาทำโดยมาก คนที่เก็บจาก
ชายประมาณ 400 คนเศษ

สุกรราษฎรไถ่พากันเลี้ยงเป็นอันมาก ถ้ามีใครเข้าแพงมักจะลดหย่อนลง เพราะไม่มีสิ่งไรที่จะช่วยกำลังเขา จะหาคนยอมแลกกล้วยมากินให้รับประทานก็ไม่รู้ ชาวพระพุทธรเจ้าก็ถกถวญเถลว่า ว่าเป็นท้องบารุง ควรที่ว่าราชการต้องดูพื้นที่ถ่วงถ่วงถ่วงถ่วงที่ว่างเปล่าแล้ววางเสียให้ถี่หลาย ๆ ถ่วงปลูกกล้วยบ้าง เพราะกล้วยนั้นปลูกกล้วยเมล็ดก็ไม่ต้องปลูกกับหน่อ ราษฎรก็จะไถเอาถนกล้วยนั้นไปเป็นอาหารของสุกร การบารุงก็จะไถเจริญขึ้นพลเป็นกำลังแก่ราษฎรที่จะไถมันทุกออกไปจำหน่ายที่เมืองปิ้ง¹

สำหรับความเคลื่อนไหวเป็นไปของตลาดสินค้าทั้งในและต่างประเทศ ราษฎรไม่ว่าจะรู้เท่าทันได้ พระยารัษฎาฯ จึงคอยสืบข่าวคราวอยู่เสมอ แล้วมาเล่าคำแนะนำอันก่อให้เกิดประโยชน์แก่ราษฎร เฉพาะอย่างปิ้งะริกไท อันเป็นพืชหลักขณะนั้น พร้อมกับหาทางให้ราษฎรไถ่เพิ่มพูนรายได้โดยหันปลูกพืชอื่นเสริมและทดแทน ไถ่แก่ จันทน์เทศ และยางพารา¹ ถึงนี้

"ข้อ 2 การค้าสวนพริกในปี ร.ศ. 116 นี้ พริกขึ้นราคารราษฎรก็จะไถ่จัก บารุงสวนพริกขึ้นบ้างแล้ว แต่ส่วนเท่านั้นที่จะบารุงพริกก็ไม่ใคร่จะงาม เพราะเป็นที่เก่า ชาวพระพุทธรเจ้าจึงไถ่ให้ราษฎรปลูกจันทน์เทศขึ้นทุก ๆ สวน พริกที่ไถ่ขึ้นราคานั้น เพราะที่เมืองฉะเชิงเทราเคยออกจากเมืองประมาณปีละยี่สิบสองหมื่นหาบ ยี่สิบสามหมื่นหาบ เมื่อ ร.ศ. 110 ถึง ร.ศ. 114 พริกราคาตกถึงหาบละเจ็ดเหรียญแปดเหรียญ ราษฎรจึงพากันทิ้งสวนให้ร้างเสียหมด มาถึงปี ร.ศ. 115 พริกก็งอกจากเมืองฉะเชิงเทรา เมืองยะโฮ ใน 50 เปอร์เซนต์เท่านั้น ปี ร.ศ. 116 นี้ พริกขึ้นราคาถึงหาบละยี่สิบสามเหรียญ มักนี้ที่เมืองฉะเชิงเทรา เมืองยะโฮ เขากำลังบารุงสวนพริกขึ้นประมาณอีก 5 ปี 6 ปี พริกก็จะมากขึ้นตามเดิม ราคาก็จะตกลงเหมือนปี ร.ศ. 110 พริกที่เมืองตรังซึ่งเจ้าของไถ่จัดการบารุงขึ้นราคาก็ตกเหมือนกัน เมื่อ ร.ศ. 112 113 ชาวพระพุทธรเจ้าไถ่มีแจ้งแก่เจ้าของสวนว่า ถ้าพริกขายลงแล้วไม่ควรปลูกพริกลงไปอีก เพราะเป็นที่เก่าถึงจะปลูกก็ไม่งาม ให้ปลูกจันทน์เทศหรือมะพร้าวแลพริก ถ้าจะปลูกพริกให้ปลูกที่กินใหม่ ๆ พริกจึงจะงามก็ คำใช้สอยก็ไถ่มาก ถึงพริกไม่มีราคาก็จะไม่ขาดทุนมาก ถวญว่าสวนเก่า

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/27 สำเนารายงานการทะนุบำรุงเมืองตรังของ

พระยารัษฎาฯ กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 6 มกราคม ร.ศ. 116

สำหรับการนำขางพารามาเริ่มปลูกในประเทศไทยนี้ ยังมีปัญหาข้อสงสัยกัน
อยู่ ขอมูลบางแห่งกล่าวกันว่า ผู้นำเขามาเป็นคนแรกคือ พระสดดา(เจ้าเมืองกรุง
หลานพระยารัษฎาฯ ซึ่งขณะนั้นไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต) โดยลักลอบนำมาจาก
ประเทศอินโดนีเซียเอาไว้ในถังไม้ฉำฉา ห่อด้วยผ้าสี แดงบรรจุในกล่องเซรามิก
ชิ้นหนึ่งก่อน แม้รัฐบาลอินโดนีเซียจะหวงห้าม แต่เนื่องจากตระกูล ณ ระนอง มีเรือกลไฟ
คาชาขายอยู่ จึงเป็นการสะดวกเมื่อนำมายังประเทศไทยแล้ว ใกล้เคียงแล้วจึงแจกจ่ายให้
กำนัน ผู้ใหญ่บ้านช่วยกันปลูก ตัวท่านเองก็ปลูกที่บริเวณบ้าน* พระยารัษฎาฯ เผยอีกใน
ชั้นแรกยังเคยกล่าวว่า : ให้อยู่เก็บกัก เขาให้หนึ่งมาทำงาน ไม่ไล่ให้มาปลูกสวนยาง : ในภายหลัง
เมื่อปรากฏว่าขางพาราให้ผลดี พระยารัษฎาฯ จึงหันมาให้การสนับสนุนแบบเสรี ก่อ
ไป ความในเรื่องนี้ขัดแย้งกับที่ทราบกันโดยทั่วไป แต่ลูกหลานพระสดดา ในสกุล รัตนกิดก
ณ ภูเก็ต ที่อยู่ในอำเภอกันตัง จังหวัดตรัง ไม่ได้คัดค้านอย่างแข็งขันและกว้างขวาง
เพราะเห็นว่าพระยารัษฎาฯ มีศักดิ์เป็นอาของพระสดดา และเป็นผู้สนับสนุนพระสดดา
ให้ไปเป็นเจ้าเมืองตรัง อีกทั้งเป็นคนสกุลเดียวกัน จึงมักปรากฏความเข้าใจกันว่าพระยา
รัษฎาฯ เป็นผู้นำเขามาคามันतिकของขุนเสนาณรงค์ศักดิ์ ซึ่งเป็นผู้จัดการมรดกคุณเปี่ยมเอง
เขียนไว้** ส่วนอีกกระแสหนึ่งกล่าวว่า พระยารัษฎาฯ เป็นผู้นำมาจากต่างประเทศ แต่
ได้มอบให้พระสดดา แบบแพร่ ให้อยู่ตามแนวถนนในอำเภอกันตังภายหลังพระสดดาเคยทำ
สวนยางทั้งของส่วนตัวและของหลวงไปพร้อมกัน

-
- * ไม่ห่างไกลจากบ้านพระสดดา บริเวณด้านหน้าริมถนนต้นยางถนนแรกที่ปลูกในประเทศไทย
ยังคงยืนต้นอยู่จนทุกวันนี้
- ** จากคำบอกเล่า คุณวิภาต รัตนกิดก ณ ภูเก็ต(บุตรสาวพระสดดา)
- *** จากคำบอกเล่าของบุคคลในท้องถิ่นกันตัง

จะอย่างไรก็ดี ในเรื่องบางพารา พระบารมีฯ จะเป็นผู้นำเข้ามาหรือ
ไม่ก็ตาม แต่ท่านก็มีส่วนสำคัญในการช่วยเผยแพร่การปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดนี้ให้แพร่หลาย
ยิ่งขึ้นในภาคใต้ ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังหม่อมเจ้าหญิงชุมพลวิมล กิสกุล ไก่ศรีสแล้วไว้
ตอนหนึ่งว่า : เจ้าคุณธรรมา (ฉิมปี ณ ระนอง) เคยมีส่วนอย่างในพระนามท่าน
(สมเด็จพระนเรศวรมหาราช) ก็ถูกกล่าวและขออย่าให้ทำ เจ้าคุณพูดตอบว่าที่ทำเช่นนั้น
เพราะจะก่อให้เกิดราษฎรเชื่อว่าทำส่วนบางก็ จะไล่ตามไปทำบางเท่านั้น¹ เข้าหัวนองให้
บรรการราษฎรที่มักจะเป็นพวก : เจ้าว่างามก็ตามเสด็จ : เกิดความสนใจและปฏิบัติตาม
การที่ราษฎรจะอยู่ดีกินดีนอกจากจะต้องประกอบอาชีพหลักแล้ว พระบารมีฯ
ยังมีความเห็นว่า ราษฎรควรจะต้องช่วยเหลือตนเอง เพิ่มพูนรายได้ด้วยการลดรายจ่าย
ในครัวเรือนลง ฉะนั้น ท่านจึงสนับสนุนส่งเสริมการปลูกพืชผักสวนครัว และการเลี้ยง
สัตว์ โดยกำหนดว่าราษฎรที่ทำนาและสวนครัวได้ผลดีในเนื้อที่ 25 ไร่ จะได้รับการยก
เว้นการเกณฑ์แรงงานโยธาปีละ 15 วัน ท่านได้สร้างรูปแบบการทำสวนครัว เลี้ยงสัตว์
ขึ้น โดยสั่งให้ราษฎรทุกบ้านต้องปลูกพริก มะเขือ มะกูด มะนาว ตะไกร มะพร้าว
มะละกอ อย่างละ 5 ต้น 5 กอ และเลี้ยงไก่ครัวละ 5 แม่ ตัวท่านเองหมั่นตรวจสอบ
อยู่เสมอ ในที่ประชุมประจำเดือน เจ้าหน้าที่ตำบลต้องรายงานผลในเขตรับผิดชอบ ต้อง
ทำรายงานเสนอ หากท่านใดที่ราษฎรชี้แจง ท่านจะถามทางลงโทษโดยไม่ละเว้น เมื่อ
ออกตรวจท้องที่ก็แก้งะเรียกหาไขไก่ กรันเขายกมาให้ ก็จะพูดท่านเอง : ไม่ใช่จะมาเอา
มาขอ ภูจะให้มันไปขาย² นโยบายส่งเสริมการปลูกผักสวนครัว - เลี้ยงไก่ปรากฏ
ว่าได้ผลดี ขณะเดียวกันก็เป็นที่สนุกสนานกรันด้วยเพราะราษฎรคนเกียจคร้าน ไม่ได้

¹ องค์การกุสุมา, พงศาวดารเรื่อง สมเด็จพระนเรศวรมหาราช และพระประวัติถูกเล่า
หน้า 216

² จากคำบอกเล่าของคุณ วิภาศ รัตนคิด ณ ภูเก็ต

ทำตาม เมื่อพระยารัษฎา ออกตรวจท้องที่ จึงมีการขุดไถจากบ้านหนึ่งไปมีไม้ไผ่ใน
อีกบ้านหนึ่งให้ครบจำนวน 5 แฉก เวียนเทียนเป็นวันวษา ทว่าโดยส่วนใหญ่ราษฎรเชื่อไม่
และปฏิบัติตาม¹ ในช่วงแรกคงเพราะความกลัวท่านเจ้าเมือง ระยะหลังคงเพราะเห็น
ประโยชน์ เมื่อออกตรวจติดตามแผนนโยบายปลูกผักสวนครัว เคียงไถ ท่านได้พบว่า
ราษฎรปล่อยปละให้ผักขึ้นเต็มไปหมด จึงแก้งออกข่าวว่าประกาศว่า ปล่อยให้
ต้องการผักมาประกอบอาหาร แต่ก็คือ ราษฎรพากันรื้อถอนผักขึ้นมาให้เจ้าเมือง
ประกอบอาหารทั่วเมืองนโยบายปลูกผักตามคากมไม่จึงสำเร็จลงอย่างง่ายดายและรวดเร็ว

ในกานวิชาการ พระยารัษฎา ไม่ได้ละเลยหรือมองข้าม ทั่วท่านเองถึงกับ
เคยแต่งตำราการเลี้ยงสัตว์ การเลือกเมล็ดพันธุ์ข้าวแจกจ่ายแก่ราษฎร และในวิชาการ
ชั้นสูงท่านได้เสนอจัดตั้งหน่วยงานเพื่อศึกษา วิจัย โดยเฉพาะขึ้น ท่านให้เหตุผลว่า

“ณุกินในเมืองกรุงมีแร่ณุกน้อย กวญเพญี่เมืองกรุงเป็นท่าเดที่กินกิดในการ
เพาะปลูก โดยเหตุผลนี้ ชำระหุพพ เจ้าเห็นกวยเกล้า ว่าควรจะมีที่กินสักแห่งหนึ่ง เพื่อ
จะไคหาตัวอย่างพันธุ์ไม้ และไครู้รำนากูในการเพาะปลูก จักการทครองเมื่อไคเห็นว่า พรรณ
ไม้อย่างไคจะเป็นผลดีก็จะได้ส่งสอนไคให้ราษฎรทำต่อไป ไคการเพาะปลูกเจริญขึ้นการ
เช่นนี้ควรจะเป็นของรำนาคูปัก ประมาณเงินที่ไคไคไคไค 800 บาท”²

¹ จากถ้อยบอกเล่าของกุดมปลั่ง กันตังกุล

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/ 27 สำเนารายงานการทำงานบำรุงเมืองกรุงของพระยา
รัษฎา กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 6 มกราคม ร.ศ. 116

นอกจากพระยาธรรมาธิราช จะให้ความสนใจและหาทางส่งเสริมการดำรงชีพของราษฎรขณะนั้นแล้ว ท่านยังได้มองการณ์ไกล ถึงถึงขั้นจะเกิดแก่งราษฎรในรุ่นต่อ ๆ มา ภายหลัง อันเป็นลักษณะของรัฐบุรุษประการหนึ่ง กล่าวคือ การกักไม้ทำลายป่า ควบคู่ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของราษฎรที่เห็นแก่ประโยชน์เฉพาะหน้าโดยไม่มองไกลถึงอนาคต ท่านจึงได้เสนอแนะมายังรัฐบาลพร้อมกับการดำเนินการในขณะนั้นว่า

"ข้อ 4 ไม้ไผ่ยืนต้นทุกต้นออกจากเมืองมีอยู่ 3 อย่าง คือขนาดใหญ่เส้นรอบวง 8" 2" สำหรับทำพื้น แลเส้นรอบวง 6" 6" สำหรับทำเป็นไม้สลิมเบอร์ทางรถไฟส่งไปเมืองใกล้เคียงเมืองอื่น ๆ แลไม้เล็กขนาดกำลังนั้นใช้เผาเผา ฆ่าพระพุทธรูปเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าไม้เล็กไม่ว่าให้ตัดมันทุกต้นออกจากเมือง เกือบกว่าสามปีจะไม่ใหญ่ เพราะไม้ไผ่ยืนต้นนี้เป่าไม่แข็งก็หัก ในหัวเมืองฝั่งแหลมมลายูตอนนั้น มีอยู่แต่ที่เมืองตรังกับเมืองกระบี่เท่านั้น การจะมีกำหนดให้หัก

ข้อ 7 ไม้ไผ่ยืนต้นทุกต้นออกจากเมืองเป่าอันมาก ต้นยางนั้นไม่ต้องขำรุงสิ่งไร ราษฎรที่ทำอะไรมักโค่นต้นยางลงเสมอ ๆ ฆ่าพระพุทธรูปเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ราษฎรที่ทำอะไรโค่นต้นยางอยู่มี นานไปไม่จบก็ถึงจะไม่มี ฆ่าพระพุทธรูปเจ้าได้มีคำสั่งให้อำเภอดำเนินการราษฎรจะถางไร ห้ามไม่ให้โค่นไม้ยางเป็นอันขาด¹

ด้วยกฎวิธีและความอุตสาหะของพระยาธรรมาธิราช ภาวะเศรษฐกิจของราษฎรเมืองตรังจึงค่อยฟื้นคืนขึ้นเป็นลำดับ ถึงจะเห็นได้จากสถิติการใช้จ่ายเงินค่าในแผ่นดินนี้

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 น.53/27 สำเนารายงานการทำงานบำรุงเมืองตรังของพระยาธรรมาธิราช การทูลกรมมหาดำรงราชานุภาพ 6 มกราคม ร.ศ. 116

ตารางแสดงรายได้ที่ขายสินค้าออกต่างประเทศของ เมืองตรัง

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 - 2440

พ.ศ.	คิดเป็นเงินเหรียญ		คิดเป็นเงินบาท	
	เหรียญ	เซ็นต์	บาท	สตางค์
2431	571,300	—	952,166	—
2432	204,000	—	670,000	—
2433	295,000	—	491,666	—
2434	222,700	—	371,166	—
—	—	—	—	—
2440	500,000	—	833,333	—

ที่มา : สุนทร หิรัญวงษ์ , ล.ค. , หน้า 226

การคมนาคมขนส่ง

ความจริงที่ว่า การคมนาคมขนส่งเป็นหัวใจของการพัฒนาเศรษฐกิจย่อมเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ประเทศญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา และประเทศที่มีความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจอื่น ๆ เช่น ปีนัง สิงคโปร์ ล้วนมีการคมนาคมที่สะดวกรวดเร็ว มีท่าเรือถนนหนทางคึกคักเชื่อมกันจนมีค่าอุปมาว่าเหมือนใยแมงมุมที่เกี่ยวพระยารัษฎาเมื่อเป็นเจ้าเมืองตรังได้คิดสร้างท่าเรือที่อำเภอกันตัง เมื่อร.ศ. 112 เพื่อให้เรือพาณิชย์ต่างประเทศเข้าเทียบได้ถึงท่า สำหรับทางบก ก่อนที่ท่านจะมาเป็นเจ้าเมืองตรัง การคมนาคมขนส่งทำได้แต่ทางเท้าเท่านั้น ครั้นท่านมาเป็นเจ้าเมืองตรังก็คิดคิดถนนขึ้นหลายสาย ทั้งในกัวจังหวัดระหว่างตำบล และระหว่างจังหวัด ความที่

พระยารัษฎาฯ คัดถนนมากมายหลายสายนี้เอง สมเด็จพระบรมราชาฯ จึงรับสั่งว่า "นอกจากบำรุงสินค้า พระยารัษฎานุประสิทธิ์ ชอบทำถนน"¹

การทำถนนของพระยารัษฎาฯ เป็นการทำให้สอดคล้องกับการวิ่งเรือ เสริมอาชีพของราษฎร นับแต่ยุคท่านแล้วยังไม่เคยมียุคใดที่เจ้าเมืองใดคัดถนนมากมายหลายสายเช่นนั้น และการคัดถนนก็ใช้งบประมาณเพียงน้อยนิด ท่านใช้ชีวิตที่ ว่างงานราษฎรทางปากหาบดิน ราษฎรเหล่านั้นก็นำข่าวสารไปหุงกินเอง สำหรับกับ ชาวท่านขอความอุดหนุนจากบรรดาพ่อค้าของอำเภอกาง ๆ ตามกำลัง นอกจากแรงงานราษฎร ท่านได้ใช้แรงงานนักโทษ โดยจัดทำเรือนจำเรือนที่เลื่อนไปตั้งปลาย ถนนเป็นระยะ ๆ จนสุดปลายถนนที่สร้าง ตัวท่านเองพร้อมภานัน ผู้ใหญ่บ้าน นลิก เปลี่ยนเวรกันออกตรวจตรา ในสมัยนั้นเทคโนโลยียังล้าหลังมาก เครื่องมือเครื่องใช้ ในงานโยธาก็ไม่ค่อยจะมี ท่านจึงคิดการให้ตีกลองแล้วกรุยทางไปตามเสียงกลองนั้น ถนนเชื่อมระหว่างตำบลก็ให้ทำเป็นทางเท้าก่อน ก่อนมีราษฎรใช้จนเป็นประจำแล้ว จึงให้ขยายเป็นถนนใหญ่ เมื่อจะต้องระเบิดดิน ท่านให้สูบลมไฟจนร้อนแล้วเอาน้ำราด ส่วนการบดอัดถนนท่านให้สร้างรถคันขึ้น ลักษณะคือ

"รถที่เดินได้เองไม่ต้องใช้คนหรือวัวมันเลย ใช้คนเพียง 2 คน ขับขี่ กับสัตว์หนึ่งตัว รถคันพิเศษคันนี้ คือ ใช้ข้างลากหินกลมกลิ้งในหลุมขนาด 3 ฟุต แล้ว จะเพิ่มเป็นห้าคันก็ได้ โดยคอวัวถึงบนลูกกลิ้งเอาหินใส่ในหัวถึงเพิ่มความขบ 2 คนนั้น คือความข้างคนหนึ่ง ความหาบหญ้าให้ข้างกินอีกคนหนึ่ง รถคันนี้ใช้ทำถนน เรื่อยมาจนถึงสมัยมีรถยนต์ถนนจริง ๆ เกิดขึ้น"²

¹ องค์การคำคุณศัพท์ อ.ค. หน้า 17

² ขลอ วนะภูติ, เขาหัวเขาพเจ้าเป็นมาเรียบ หน้า 87 - 88

พระยารัษฎาฯ คัดถนนมากมายหลายสายนี้เอง สมเด็จพระยารัษฎาฯ จึงรับสั่งว่า "นอกจากบารุงสินค้า พระยารัษฎานุประดิษฐ์ ขอบทำถนน"¹

การทำถนนของพระยารัษฎาฯ เป็นการทำให้สอดคล้องกับการเร่งรัดเสริมอาชีพของราษฎร นับแต่ยุคท่านแล้วยังไม่เคยมียุคใดที่เจ้าเมืองได้คัดถนนมากมายหลายสายเช่นนั้น และการคัดถนนก็ใช้งบประมาณเพียงน้อยนิด ท่านใช้วิธีเกณฑ์แรงงานราษฎรทางปากหาบดิน ราษฎรเหล่านั้นต้องนำข้าวสารไปหุงกินเอง สำหรับกับข้าวท่านขอความอุดหนุนจากบรรดาพ่อค้าของอำเภอต่าง ๆ ตามกำลัง นอกจากแรงงานราษฎร ท่านได้ใช้แรงงานนักโทษ โดยจัดทำเรือนจำเรือนที่เลื่อนไปตั้งปลายถนนเป็นระยะ ๆ จนสุดปลายถนนที่สร้าง ตัวท่านเองพร้อมภานัน ผู้ใหญ่บ้าน นลิก เปลี่ยนเวรกันออกตรวจตรา ในสมัยนั้นเทคโนโลยียังล้าหลังมาก เครื่องมือเครื่องใช้ในงานโยธาก็ไม่ค่อยจะมี ท่านจึงคิดการให้ชักลากแล้วรุมทางไปตามเสียงกลองนั้น ถนนเชื่อมระหว่างตำบลก็ให้ทำเป็นทางเท้าก่อน ก่อนจะสร้างรางไช้จนเป็นประจำแล้ว จึงให้ขยายเป็นถนนใหญ่ เมื่อจะตอกระเบิดดิน ท่านให้สูบลไฟจนร้อนแล้วเอาน้ำมันราด ส่วนการบดอัดถนนท่านให้สร้างรถคันขึ้น ลักษณะคือ

"รถที่เดินไถเองไม่ต้องใช้คนหรือน้ำมันเลย ใช้คนเพียง 2 คน ขับขี่กับสัตว์หนึ่งตัว รถชนิดพิเศษคันนี้ คือ ไขขางลากหินกลมก้อนใหญ่ขนาด 3 ก้น แก้วจะเพิ่มเป็นห้าคันก็ได้ โดยก่อตัวถึงบนลูกกลิ้งเอาคานใส่ในหัวถึงเพิ่มตามพอใจ คนขับ 2 คนนั้น คือความข้างคนหนึ่ง ความหาบหญ้าให้ข้างอีกคนหนึ่ง รถคันนี้ใช้ทำถนนเรื่อยมาจนถึงสมัยมีรถถนนจริง ๆ เกิดขึ้น"²

¹ องค์การการศาสนา

ฉ.ก. หน้า 17

² ขลอ ฐานะภูมิ, เขาหัวเขาพาเป็นมาเสีย หน้า 87 - 88

แต่ถนนจากเมืองใหม่ไปต่อท่าแก้มคำ ทางฝ่ายเหนือ นั้นระยะทาง 270 เส้น ไร่ทำ
ไปแล้ว 190 เส้น ข้าพระพุทธเจ้าได้มอบบุญแก่ราษฎรในอำเภอกันตังคนละ 4 ไร่
ในเดือนธันวาคมนี้คงจะแล้วเสร็จได้¹

ด้วยความมุ่งมั่นเอาจริงเอาจังในงานสร้างถนนนี้เองได้ทำให้ราษฎรบาง
ส่วนไม่พอใจ เพราะถนนตัดผ่านไปในที่สวนบ้าง บ้านเรือนบ้าง ราษฎรถูกเกณฑ์แรง
งานบ้าง มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จผ่านเมืองครั้ง ราษฎรได้ยื่นฎีกา
ถวายฟ้องพระยารัษฎาฯ ว่าก่อกวนเหิง พระยารัษฎาฯ ทูลให้ทรงเรียกตัวคนอื่น ๆ
มาเฝ้าถวายข้อเท็จจริง เพราะเชื่อมั่นในการกระทำเพื่อประโยชน์สุขของราษฎร เป็น
ที่ตั้ง ที่สุดได้โปรดฯ ให้อภัยเสีย และพระยารัษฎาฯ ได้เรียกขุนบรรคตผู้ยื่นฎีกามา
พบและปรับความเข้าใจ ราษฎรทั้งนั้นจึงไม่ต้องอพยพหลบภัยจากเจ้าเมืองอย่าง
ที่คิดเกรงกันไว้

การรักษาความสงบเรียบร้อย

ที่เมืองครั้งขณะนั้น ปัญหาความไม่สงบเรียบร้อย มักจะเกิดจาก

1. ชาวจีน ซึ่งมาอาศัยในหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกเป็นจำนวนมาก
ชาวจีนเหล่านี้มักก่อความวุ่นวายลงล่างอำนาจของบ้านเมือง เป็นต้นว่ากระทำข่าระ
คดียกกันเอง หรือสมเหิงรังแกพวกไทยจีนที่ไม่ใช่พวกพ้องของตน
2. โจรสลักที่มีก่อกวนคักปล้นสดมภ์เรือที่ค้าขายไปมา รวมทั้งบ้านเรือน
ที่อยู่ชายฝั่งทะเล
3. โจรผู้ร้ายที่สร้างความเคืองร้อนแก่ราษฎรในท้องถื่นและอาศัยเขต
แดนที่ติดต่อกันระหว่างจังหวัดชลบทลี้กนี้การจับกุม

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม 53/27 สำเนารายงานการทำนุบำรุงเมืองตรังของพระยารัษฎาฯ
กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 6 มกราคม ร.ศ. 116

พระยารัษฎาฯ ก็พิจารณาว่าทุกซอกของราษฎรจากปัญหาโจรผู้ร้ายช่วยวิ
การต่าง ๆ กัน ในกรณีชาวจีน ซึ่งเป็นกลุ่มอิทธิพล เกาะกลุ่มเป็นสมาคมอันมี ไม่เกรง
กลัวเจ้าหน้าที่บ้านเมืองนั้น ท่านได้ขอพระราชทานผูกภาษีเมืองตรัง เหมือนอย่างเจ้า
เมืองพังงา ตะกั่วป่า ระนอง ได้รับมาแล้ว เพื่อจะแบ่งภาษีให้ชาวจีนรับไปทำช่วง
อีกชั้นหนึ่ง เมื่อเกิดข้อขัดแย้งเจ้าภาษีจีนจะได้ให้ความร่วมมือในการแก้ไขเพราะมี
ผลประโยชน์เกี่ยวข้องกัน ดังคำกราบบังคมทูลว่า

"เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
พระพุทธรเจ้ารับจัดการภาษีอากรอยู่ในบังคับผู้ว่าราชการ เมือง ๆ จะได้แบ่งภาษีอากร
ให้พวกจีนรับไปทำตามสมควร เมื่อเกิดโจรผู้ร้ายคดีเกี่ยวข้องแก่กันประการใด ผู้ว่า
ราชการเมืองจะไล่หาตัวพวกจีนซึ่งเป็นพวก เป็นผู้ล่า มาสืบชำระได้โดยง่าย ถ้าไม่
ไล่จัดการทำภาษีอากร ค่ายแล้ว เกิดโจรผู้ร้ายคดีเกี่ยวข้องแก่กันขึ้น จะสืบหาตัวผู้ร้าย
และผู้ต้องคดีมาพิจารณา พวกจีนก็จะชักขวางเสียเป็นที่ลำบาก พระราชอาณัติจะไม่
พบนเกล้าฯ"¹

สำหรับชีวิตโจรสลัก เมืองตรังขณะนั้นเป็นหัวเมืองที่มีคดีปล้นมากที่สุด²
เพราะเมืองปะเหลียนนั้นเขตแดนติดกันกับที่ลุ่มแขวงเมืองสตูล และเกาะกลังวิแขวง
เมืองไชยบุรี เมื่อก่อน ๆ มักจะมีผู้ร้ายมาจากเมืองนี้บ้าง เมืองไชยบุรีบ้าง
เมืองปริตทาง เมืองสตูลบ้าง ค่ายลุ่มบาง เมืองปะเหลียนบ้าง เมืองตรังบ้าง เขา
เรือออกชอนชุมอยู่ตามเกาะปากน้ำเมืองตรัง เมืองปะเหลียนที่ลุ่มแขวงเมืองสตูลคอย
ตั้งรับราษฎรอยู่ เรือใบที่เที่ยวอยู่ต้องผ่านไปมาตามอ่าวปากน้ำเมืองตรังเป็นอันมาก"³

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ๕ 53/11 หนังสือกราบบังคมทูลของพระอัครมกุฎทิศรักษา

7 กรกฎาคม ร.ศ. 109

² สุนทร นิธิวงษ์ , ล.ค. , หน้า 172

³ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.2.14/49 สำเนาในบอกพระยารัษฎานุประดิษฐ์กราบเรียน
สมุหกระคลังใหม่ ที่ 136 28 พฤศจิกายน ร.ศ. 111

พระยารัษฎาฯ ได้กราบทูลขอเรือกลไฟลาดตระเวนพร้อมด้วยอาวุธและตำราวประจำเรือคอยคุ้มซ่อนจับกุมและให้ความปลอดภัยแก่เรือที่สัญจรไปมา รวมทั้งได้คิดจัดระเบียบเรือเข้าออกจากท่าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน และการขึ้นทะเบียนเรือจึงกล่าวได้ว่าไม่เพียงแต่จะปราบปราม พระยารัษฎาฯ ยังได้คิดไกลถึงการป้องกันอีกด้วย วิธีการที่ท่านทำปรากฏความละเอียดมาสนใจตามหนังสือรายงานของพระยารัษฎาฯ ดังนี้

"5. การโจรกรรมในเมืองตรัง เมืองปะเหลียนทุกวันนี้ พวกเรือมาจากเมืองปั้ง จอดไม่เป็นที่แห่งเดียว จอดเคลื่อนไปมักจะขึ้นทุกเป็นกินคำจำหน่ายให้แก่ราษฎร จะเที่ยวสืบจับก็เป็นการยาก ข้าพระพุทธเจ้าจะขอพระราชทานบังคับให้จอด 6 ท่าลเท่านั้น คือ ที่กันลั้ง 1 ซิเกา 1 ลาชี 1 ท่าปะยา 1 ยงสกา 1 กกสุกร 1 กรมการจะได้ตรวจโดยง่าย

7. เรือแม่น้ำเมืองตรังปะเหลียนนั้น มักจะมีผู้ร้ายลักอยู่เนื่อง ๆ กรันสืบจับชำระเป็นการลำบากไม่เป็นการชัดเจนใด ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควรเกล้าฯ ว่า เรือเหล่านั้นจะต้องให้เจ้าหน้าที่กักนับเบอร์ และให้มีหนังสือสำหรับลำด้วย ทุก ๆ ปีลำละครั้ง ถ้ามีผู้ร้ายลักไปก็คงจะสืบจับชำระได้โดยง่าย แต่ค่าธรรมเนียมที่เจ้าท่าจะต้องติดนับเบอร์ทำหนังสือสำหรับลำนั้น คือ เรือปากกว้างตั้งแต่ 2 - 3 ศอก ให้เรียกค่าละ 8 อัฐ ถ้าเรือปากกว้างตั้งแต่ 4 - 5 ศอก ให้เรียกค่าละ 16 อัฐ ถ้าปากกว้าง 6 ศอกขึ้นไป เรียกค่าละ 11 เงินค่าธรรมเนียมนี้ขอพระราชทานซื้อสี ทำน้ำมันเรือ แลแจกจ่ายให้เป็นกำลังแก่เจ้าท่า"¹

อนึ่งสำหรับโจรผู้ร้ายที่ปล้นราษฎร พระยารัษฎาฯ ได้สร้างมิตินิมนัน

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ผ. 53/24 เรื่องพระยารัษฎาฯ มีความเห็นการจับกุมเมืองแลให้พระยารัษฎาฯ ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน

แต่เจ้าผู้ร้ายก็มักจะไม่ได้ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจะขอพระบรมราชานุญาตให้แขวง
มีอำนาจมีหนังสือสุนทรนาฎราชไปให้แขวงกักตักจับ ถ้าตามไปจับก็ได้ เมื่อได้ตัวแล้ว
มอบให้แขวงนั้นไว้ แล้วกลับมาขอหนังสือสุนทรนาฎราชที่ผู้ว่าราชการเมืองนี้ ไปยังผู้ว่า
ราชการเมืองโน้น มอบตัวผู้ร้ายให้ตามสุนทรนาฎราชตามธรรมเนียมดังนี้แล้ว ก็คงจะ
เรียบรอยได้¹

และ "ควายเถาๆ ไร่รับในบอกพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ผู้ว่าราชการ
เมืองตรังลงวันที่ 24 มิถุนายน ร.ศ. 119 ว่าเขตแดนเมืองตรังซึ่งต่อกับตำบลไผ่เปะ
ตำบลลุงในเมืองสตูนนั้น ตั้งแต่ภูมณฑล ร.ศ. 118 อนุญาตให้ชายโลกระบือมีผู้ร้าย
ในเขตแขวงตำบลไผ่เปะ ตำบลลุง เขาหลักโลกระบือแลวงลึกสิ่งของอื่น ๆ มากกว่าแต่
ก่อน เพราะในสองตำบลฝ่ายเมืองสตูนนั้นไม่มีใครจะเป็นธุระเอาใจใส่ตรวจตราให้แข
แรง พระยารัษฎานุประดิษฐ์จึงได้มีหนังสือไปยังเจ้าพระยาไทรบุรีฉบับ 1 ว่า โจรผู้
ร้ายหลักโลกระบือแลวงลึกสิ่งของต่าง ๆ ในอำเภอปะเหลียนเข้ามาในตำบลไผ่เปะ ตำบล
ลุง บอย นายค้ำหะเปะ ตำบลลุง เพิกเฉยเสียไม่มีใครจะเป็นธุระ พระยารัษฎานุ
ประดิษฐ์จึงขอให้พระยาไทรบุรีมีคำสั่งไปยังนายตำบลไผ่เปะ ตำบลลุงว่า ถ้าผู้หนึ่ง
ผู้ใดไปต่ออำเภอปะเหลียนเข้ามาตำบลไผ่เปะ ตำบลลุง ไม่มีหนังสือเดินทางสำหรับ
ตัวก็ตี หรือผู้พาโลกระบือไปต่ออำเภอปะเหลียน ไม่มีตัวรูปพรรณสำหรับโลกระบือก็ตี
ให้นายตำบลไผ่เปะ ตำบลลุงจับตัวคนแลกระบือไว้แล้วให้นายตำบลมีจดหมายถามไป
ยังอำเภอปะเหลียน เมื่ออำเภอปะเหลียนตอบประการใดจึงควรทำตาม แม่นายหนึ่งผู้

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม. 53/24 เรื่องพระยารัษฎานุ มีความเห็นการจัดบ้าน
เมืองให้พระยารัษฎานุ ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน
28 มกราคม ร.ศ. 111

แต่จิ๋มรายก็มักจะไม่ได้ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจะขอพระบรมราชานุญาตให้แขวง
มีอำนาจมีหนังสือสุนทรนาฎไปให้แขวงติดต่อกันจับ ถ้าตามไปจับก็ได้ เมื่อได้แล้ว
มอบให้แขวงนั้นไว้ แล้วกลับมาขอหนังสือสุนทรนาฎที่ผู้ว่าราชการ เมืองนี้ ไปยังผู้ว่า
ราชการ เมืองโน้น มอบตัวผู้รายให้ตามสุนทรนาฎตามธรรมเนียมดังนี้แล้ว ก็คงจะ
เรียบร้อยได้"¹

และ "ควยเกล้าฯ ใ้รับในบอกพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ผู้ว่าราชการ
เมืองตรังลงวันที่ 24 มิถุนายน ร.ศ. 119 ว่าเขตแดนเมืองตรังซึ่งติดกับตำบลไผ่เปะ
ตำบลลงในเมืองสตูนนั้น ตั้งแก้มภูภักดิ์ ร.ศ. 118 อนุญาตให้ชายโคกระบือมีผู้ราย
ในเขตแขวงตำบลไผ่เปะ ตำบลลง เขาตักโคกระบือแลลงลึกสิ่งของอื่น ๆ มากกว่าแต่
ก่อน เพราะในสองตำบลฝ่ายเมืองสตูนนั้นไม่มีใครจะเป็นธุระเอาใจใส่ตรวจตราให้แขวง
แรง พระยารัษฎานุประดิษฐ์จึงได้มีหนังสือไปยังเจ้าพระยาไทรบุรีฉบับ 1 ว่า จิ๋ม
รายลักโคกระบือแลลึกสิ่งของต่าง ๆ ในอำเภอปะเหลียนเข้ามาในตำบลไผ่เปะ ตำบล
ลง บ่อ นายค้ำค้ำไผ่เปะ ตำบลลง เพิกเฉยเสียไม่มีใครจะเป็นธุระ พระยารัษฎานุ
ประดิษฐ์จึงขอให้พระยาไทรบุรีมีคำสั่งไปยังนายตำบลไผ่เปะ ตำบลลงว่า ถ้าผู้หนึ่ง
ผู้ใดไปต่ออำเภอปะเหลียนเข้ามาตำบลไผ่เปะ ตำบลลง ไม่มีหนังสือเดินทางสำหรับ
ตัวก็ดี หรือผู้พาโคกระบือไปต่ออำเภอปะเหลียน ไม่มีตัวรูปพร รณสำหรับโคกระบือก็ดี
ให้นายตำบลไผ่เปะ ตำบลลงจับตัวคนแลกระบือไว้แล้วให้นายตำบลมีจดหมายถามไป
ยังอำเภอปะเหลียน เมื่ออำเภอปะเหลียนตอบประการใดจึงค่อยทำตาม แม้นาผู้หนึ่งผู้

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม. 53/24 เรื่องพระยารัษฎานุ มีความเห็นการจัดงาน
เมืองให้พระยารัษฎานุ ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน

โคไปจากตำบลไผ่เปะ ตำบลละงูเข้ามาในอำเภอปะเหลียน ๆ จะกระทำอย่างนาย
ตำบลไผ่เปะ ตำบลละงู กังวาลแล้ว"¹

การโจรผู้ร้าย โจรสลัก จึงบันเทาลงควยเหตุนี้เอง

การทำนุบำรุงเมือง

เพื่อให้เจ้าหน้าที่ไกรรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับราษฎร อันจะเป็นประโยชน์
ในงานราชการต่าง ๆ พระยารัษฎาฯ ได้ริเริ่มให้มีการสำรวจสำมะโนประชากรใน
เมืองตรังขึ้นเป็นครั้งแรก กล่าวคือ ท่านได้สั่งการให้

"1. บำรุงราษฎรในแขวงเมืองตรัง เมืองปะเหลียนนั้น ข้าพระพุทธเจ้า
จัดให้แขวงตึกนมเบอร์ทุก ๆ เดือน แลให้แขวงมีบาญชีรายละเอียดยกเว้นคน
เรือนนั้นนมเบอร์เท่านั้นคนมีถิ่น ชายชื่อไร หญิงชื่อไร ทำมาหารับพระราชทานสิ่งใด
มีโคกระบือ ช่างมาเรือกสวนไร่นาเท่าไร คนเกิดตายเท่าไร เมื่อ ถึงกำหนดพระ-
ราชพิธีตรุษสารทเดือนพระพิพัฒน์ ก็ให้แขวงทำบาญชีมายื่นต่อสัสดี ๆ จะได้เก็บรวมถึ
ยอดคนเกิด ตาย เท่าไร คนเข้าออกกี่คน ทำมาหารับพระราชทานสิ่งนั้นเท่าไร มีโค
กระบือ เรือกสวนไร่นามากน้อยเท่าไร เพื่อจะได้ทราบโดยชัดแจ้งแล 6 เดือนต้อง

¹ ก.จ.ช. เอกสาร 53/26 เรื่องราชการเมืองตรัง จดหมายสมเด็จพระยา
คำรงฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ราชเลขาณการ
ลงวันที่ 9 กรกฎาคม ร.ศ. 119

ส่งรายงานเข้ามากรุงเทพฯ ครั้ง 1 เป็นส่งรายงานปีละ 2 ครั้ง การเรื่องนี้กำลัง
จัดอยู่ไม่ตลอด¹

การมอบหมายงานและการตรวจสอบงาน

เสนาบดีมหาดไทยเคยถามพระยารัษฎาฯ ครั้งหนึ่งว่าทำอะไรจึงจะ
เป็นเจ้าเมืองที่ดี คำตอบโดยไม่วีร อก็คือ "กองนมน้ำชาอยู่ที่จวนชดเสร็จแล้วก็ไป
เที่ยวคุยกับราษฎรบ้านนั้นบ้านนี้"²

ภารกิจของเจ้าเมืองในยุคนั้นโดยเฉพาะเมืองตรังที่ซบเซาทรุดโทรม
มานาน และกำลังอยู่ในระยะต้องทำนุบำรุงให้กลับรุ่งเรืองขึ้นอีกนั้นหนักหนาเสีย
ก็พอคาดคะเนกันได้ แต่พระยารัษฎาฯ กลับมีเวลาสนทนากับข้าราชที่จวนได้อยู่ ขณะเกี่ยว
กับการราชการ เมืองตรังก็ฟื้นตัวขึ้นเป็นลำดับเมื่อเปรียบเทียบกับยุคสมัยของเจ้าเมือง
คนก่อน "การทำนุบำรุงเมืองตรังเพิ่งจะมาเริ่มต้นอย่างจริงจังเมื่อทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เข้ามาดำรงตำแหน่ง
ผู้ว่าราชการ เมืองตรังในสมัยที่มีการปฏิรูปหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกลงมา"³ กลวิธี

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/24 เรื่องพระยารัษฎาฯ มีความเห็นการจักบ้าน
เมืองแลให้พระยารัษฎาฯ ทำรายงานสินค้าเมืองตรัง เมืองปะเหลียน
28 มกราคม พ.ศ. 111

² ชลอ วนะภูติ เขาหัวช้างเจ้าเป็นมาเสีย หน้า 101

³ สุนทรภู่ วิจารณ์: ล.ก. หน้า 118

ที่ทำงานบริหาร เมืองครั้งจำเป็นไปโดยเจ้าเมืองไคมีเวลานอนหน้าชา ก็ถือ
การไม่รบกวนไ้แต่ผู้เกี่ยว แะจะขอมหายงานใ้ผู้ไ้ต้งกับบิธูชาช่วยกันรับนิคชอบ
แล้วตัวท่านเองจะออกไปคุยกับราษฎรบ้านนั้นบ้านนี้ คือออกไปคึกตามผลการปฏิบัติงาน
อย่างไม่เป็นทางการ ทว่าไปตรวจอย่างถึงคนตอควยตนเอง ไม่ไ้รับฟังรายงานแะ
อย่างเคียว การตรวจเยี่ยมราษฎรและคึกตามผลการปฏิบัติราชการของพระยาธิบดี
มีเรื่องเล่าสู่กันหลายค่อหลายเรื่องนัก เช่น การที่ท่านไ้สั่งการใ้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน
ชักชวนแนะนำราษฎร ปักขางพารา พอว่างไปอีกปีหนึ่งท่านออกไปตรวจ ไม่พบว่ามืกัน
ยางเลยสักคนเคียว ท่านชักไ้ไลเลียงจนรู้ว่าเกิดจากความเข้าใจผิด จึงกำชับใ้แะ
ตัวใหม่พร้อมกับสำทับไ้เลยว่า ปีหน้ามาตรวจจะตอม่มีต้นยางขึ้นงอกงาม หรือการใ้
ท่านสั่งการใ้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านของท้องที่เดิมเปลี่ยนเวรกันไปช่วยคุมประจำที่ถนนคัก
ใหม่เป็นตอน ๆ ตัวท่านเองจะขึ้นคานหาบไปคึกตามคูกอยู่เสมอ หรือเรื่องการใ้เจ้า
หน้าที่จังหวัด อำเภอ และกำนัน ผู้ใหญ่บ้านหมื่นออกแนะนำและตรวจตราการทำสวน
ครัวและเลี้ยงสัตว์ ท่านจะมีวิธีการตรวจผลการปฏิบัติงานเสมอ เช่น "ในที่ประชุมประจำ
เดือน เจ้าหน้าที้นับแต่ละตำบล ต้องทวรายชื่อและสถิติการทำสวนครัวและเลี้ยงสัตว์
เสนอค่อที่ประชุม ซึ่งตัวท่านเป็นประธานทุกครั้ง และใครในตำบลไ้ท้องที่ไ้ไ้ไม่ทำตาม
สั่ง ก็ใ้ทวรายชื่อเสนอควยทุกคน ท่านมีวิธีลงโทษพวกเกียจคร้านโดยทางอ้อม มีไ้
ยอมงอแะนไ้ใครเลย ปรากฏว่างานของท่านเป็นผลไ้ทั่วถึงกันในบริเวณที่ท่านไ้กำ
หนคไ้ทำ"¹

¹ ขุนเสนานูวงศ์ภักดิ์ อ.ก. หน้า 40

การลงโทษคำหนีเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบนั้น พระยารัษฎาฯ จะกระทำ
โดยไม่รีรอ เล่ากันว่า ท่านเคยใช้ไม้เท้าเคาะหัวนายอำเภอต่อหน้าธารกำนัลเป็น
การลงโทษโดยทันที และทำให้ไค้ฮาย ซึ่งเป็นที่ย่าเกรงกั้มาก สำหรับการดูว่า
กล่าวนั้นท่านทำอยู่เป็นประจำในลักษณะพอ - ลูก หรือ อาจารย์และศิษย์ เมื่อไปไหน
มาไหนพบปะผู้ใด ท่านจะหยุดพักทักทายสารทุกข์สุขดิบพร้อมกับสั่งสอนไปควบเสมอ
ภาพพระยารัษฎาฯ นั่งสนทนาตามบ้านราษฎรจะมีให้เห็นอยู่บ่อย ๆ ท่านจะถือโอกาส
ถามความเป็นอยู่ของครอบครัว อาชีพ การศึกษาของลูกหลาน เห็นใครเดินผ่านไปมีก
พรากก็ขอรู ถ้าขึ้นสนิมก็จะคว่ำปดอยให้ขึ้นสนิมอย่างที่จะหากินไค้อย่างไร เมื่อเจอเด็ก
คำถามที่เล่ากันว่าจะตองไค้ยินเสมอคือ "มีงลูกใคร อยู่บ้านตำบลใด เรียนหนังสือแล้ว
หรือยัง พ่อแม่มีงชีโมยไหม?" ท่านาหรือเปล่า?"

พระยารัษฎาฯ ได้บริหารงานเมืองตรังจนบังเกิดผลคือจึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต อันประกอบด้วยเมืองภูเก็ต
พังงา กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า ะนอง และสตูล ซึ่งล้วนเป็นเมืองขนาดเล็ก มีประชากร
น้อย แต่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจในฐานะแหล่งผลิตไม้¹ และเรือขนถ่ายสินค้า
ข้ามคาบสมุทรว จักเป็นเมืองที่มีราชทรัพย์ของหลวงมาก

* ไม้เท้าของท่าน ชาวบ้านเรียกทั่วไปว่าไม้เท้าหัวหมา เป็นที่เกรงกลัวกันมาก
เปรียบไค้ไม้เท้าอาญาสิทธิ์

¹ สงบ ส่งเมือง ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบที่
มีต่อปัญหา การเมืองการปกครองปัจจุบัน : ศึกษาเฉพาะกรณีภาคใต้ หน้า 142

การปกครองมณฑลภูเก็ต

ก่อนหน้าที่พระยารัษฎาฯ จะไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น พระยาทิพย์โกษา ไคร้เริ่มจางรากฐาน "การปฏิรูปมณฑลภูเก็ต" ไว้ก่อนแล้ว¹ แต่เนื่องจากมณฑลภูเก็ตอุดมด้วยทรัพยากรในดิน สินในน้ำ ทำรายได้ให้กับประเทศมากเป็นอันดับสองในขณะนั้น และสภาพการณ์ทางการเมืองระหว่างไทยกับอังกฤษไม่น่าไว้วางใจนัก กล่าวคือ ไทยต้องยอมทำสัญญาฉบับไทย - อังกฤษ ในปี พ.ศ. 2440 ให้อังกฤษมีอิทธิพลในการเมืองและการค้าขายแต่เพียงชาติเดียวตลอดแหลมมลายูที่เป็นของไทย ไม่เพียงแต่เท่านั้น นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2443 อังกฤษยังเริ่มที่ท้าวว่าจะเข้าไปครองรัฐไทรบุรี กลับกัน และครั้งกานู² ฉะนั้นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตจึงต้องมีคุณลักษณะพิเศษ คือ ชี้อิสัย มีความสามารถทางการเมืองและมีความสามารถทางการค้า สามารถติดต่อกับอังกฤษทางสายมลายูได้ ซึ่งขณะนั้นไม่มีใครเหมาะสมเท่า กับพระยารัษฎาฯ

นอกจากนี้ในตัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตกก็มีชาวจีนในบังคับของอังกฤษไปทำมาหากินอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะที่เมืองภูเก็ตและชาวจีนเหล่านั้นมักจะ

¹ สงบ ส่งเมือง ท้องถิ่นนิยมกับปะหการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบที่มี
คือปัญหาการเมือง การปกครองปัจจุบัน : ศึกษาเฉพาะกรณีภาคใต้ หน้า 163

² สุนทร หิรัญวงษ์ สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลภูเก็ตในรัช
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2453
หน้า 242 - 243

ก่อเหตุวิวาทวิวายอยู่เสมอ ซึ่งอาจจะเป็นหนทางให้อังกฤษเข้ามาแทรกแซงถือ
ประโยชน์ได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าถ้า
รักษาประเทศให้อยู่รอดปลอดภัยที่สุดคือ ให้ราษฎรได้ทำมาหากินโดยสะดวก เพราะ
นั่นย่อมจะทำให้รัฐบาลได้รับประโยชน์ จัดเก็บภาษีอากรได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ทำให้
มีทุนรอนมากพอจะจัดกำลังรักษาความเรียบร้อยของบ้านเมือง ปิดโอกาสที่ต่างชาติจะ
เข้ามาแทรกแซงกิจการภายในราชอาณาจักร

พระยารัษฎาฯ จึงได้รับการพิจารณาโปรดเกล้าฯ ให้มาเป็นข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต นับเป็นความหวังในเมื่อครั้งนั้นจะเห็นอนาคตสดใส จนแม้แต่
ชาวต่างประเทศ คือ นายเอ เอ็ม สกินเนอร์ (A.M. Skinner) กงสุล
อังกฤษประจำหัวเมืองฝั่งตะวันตกก็ยังคาดคะเนไว้ว่า

".....ราชการมณฑลภูเก็ตจะดีขึ้น เพราะพระยารัษฎาฯ ประดิษฐ์จัด
การ เมืองครั้งมาเรียบร้อยก็....." ¹

การปกครองมณฑลภูเก็ตของพระยารัษฎาฯ ได้แยกพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ
ไปดังนี้

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร. 5 ม. 2 14/74 รายงานการตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้
ร.ศ. 115 ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 7 ธันวาคม ร.ศ. 115

การส่งเสริมอาชีพของราษฎร

เมื่อพูดถึงภูเก็ตก็นึกทั่วไปมักพูดถึงการทำเหมืองแร่เสมอ จึงนับว่าการทำเหมืองแร่เป็นอาชีพสำคัญอย่างหนึ่งของภูเก็ต ในยุคพระยาภิรมย์ภักดี แรงงานในเมืองแร่เป็นชาวจีน ที่เดินทางออกมาจับจ้างเป็นกุลี ทว่าขณะนั้นภูเก็ตกำลังประสบปัญหาจำนวนกรรมกรไม่พอกับงาน บรรดาชาวจีนที่เดินทางออกนอกประเทศมักหยุดอยู่เพียงแค่ปีนัง หรือสิงคโปร์ แรงงานที่มีอยู่ในภูเก็ตจึงมีแต่ลดน้อยลง บางราย บางอพยพออกไปยังหัวเมืองมลายูซึ่งนับเป็นปัญหาสำคัญ ที่กระทบต่อเศรษฐกิจของท้องถิ่นและรายได้ของรัฐในที่สุด พระยาภิรมย์ภักดีสามารถแก้ไขปัญหานี้ให้ลุล่วงไปได้โดยเสนอแนะให้จัดเรือไต่บันทุกกุลีจากประเทศจีนตรงไปภูเก็ต และที่พิเศษก็คือ รัฐบาลไม่ต้องลงทุนเพื่อการนี้ วิธีการของท่านก็คือ

"2. เรื่องที่จะเดินรับบันทุกพวกจีนในระหว่างเมืองจีนตรงมาเมืองภูเก็ตนี้ถ้าจะให้พวกพ่อค้าเขาเรือกลไฟรับบันทุกพวกจีนกุลีหามาก็ไม่มีเหตุผล ครั้นรัฐบาลจะลงเหตุผลเกี่ยวในเรื่องนี้ก็ไม่สมควร ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควายเถลาคว่าคงให้นายอากรฝิ่นมณฑลภูเก็ตเป็นผู้ออกเหตุผลเขาเรือกลไฟเดินรับบันทุกกุลีจีนจากเมืองเอมิงตรงมาเมืองภูเก็ตปีละ 3 เที่ยว คือ เดือนกุมภาพันธ์ เที่ยวหนึ่ง เดือนมีนาคม เที่ยวหนึ่ง เมษายน เที่ยวหนึ่ง แต่เงินค่าระวางเรือที่พวกจีนกุลีโดยสารมาจากเมืองจีนนายอากรฝิ่นจะคิดเอาจากนายเหมืองผู้ส่งจีนกุลีเข้ามาตัวตามราคาที่ไต่เขาเรือและการที่นายอากรฝิ่นได้จ่ายเงินลงตุลจัดการ เขาเรือบันทุกกุลีนั้นคงจะคงขาดทุนบ้าง แต่เมื่อต่อไปก็มีคนเข้ามาในเมืองมากแล้วคงจะขายฝิ่นได้มากจึงมีกำไรในภายหลัง"²

² ก.จ.ช. เอกสาร ร. 5 ม. 53/5 จดหมายพระยาภิรมย์ภักดี กราบทูลเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย 2 ธันวาคม ร.ศ. 120

ข้อเสนอของพระยาธรรมาธิราช ในเรื่องกุสุมจินยังมีอีกว่า "เมื่อต่อไปเมื่อ
เวลาว่าประมุขอากรแผ่นดินนายอากรคนเก่าจะรับทำต่อไปก็หรือ มีนายอากรคนใหม่
ก็ต้องสัญญาให้นายอากรคนใหม่รับทำต่อไปจัดการ เขาเร่รับกันทุกกุสุมมาจากเมืองจีนปี
ละ 3 เทียว เหมือนอย่างนายอากรคนเก่าได้ทำมาแล้ว แต่เรื่อนั้นต้องให้ดำโคมัน
ทุกกุสุมเทียวหนึ่งได้ไม่ต่ำกว่าพันคน"¹

ควยวิธีการของท่านมหาชาคเคลนกำลังกุสุมจินจึงค่อยคลี่คลายไปในที่สุด

อันที่จริง อาชีพของราษฎรส่วนใหญ่ในมณฑลกุสุมจินนั้นไม่ใช่การทำ
เหมืองแร่ แต่เป็นการเกษตรกรรม ทำนา ทำไร่ ทำสวน เลี้ยงสัตว์ และประมง ซึ่ง
ไม่ค่อยได้ผลด้วยสาเหตุหลายประการ อาทิเช่น พื้นที่นาที่น้อย ราษฎรเกียจกรำนา เขา
แตงายและสะควกเขาวา ไม่ลงแรงโดยเต็มกำลัง ถึงปรากฏในรายงานของรองเสนา
บดีกระทรวงเกษตรธิการตอนหนึ่งว่า

".....การทำนาในมณฑลกุสุมจินไม่เจริญขึ้นตามสมัยนั้น เพราะที่ดินที่
จะไถนสร้างให้เป็นนาขึ้นมีน้อยอย่างหนึ่ง และราษฎรชาวเมืองเกียจกรำนาอย่างหนึ่ง
ที่ซึ่งจะไถนสร้างให้เป็นนาไค้ยังมีอยู่มากกว่าที่ซึ่งไถนอยู่แล้วแต่ราษฎรเขาเกียจที่
ง่าย ๆ เช่น ทำไร่บนเนินเขา ไถนดินไม่ใหญ่ แลกันหว่านเสียแล้ว ทำนาลงข้าวปีหนึ่ง

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม. 53/5 จดหมายพระยาธรรมาธิราช กราบทูลเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย 2 ธันวาคม ร.ศ. 120

ก็ไปทางพื้นเนินอื่นทำต่อไปทุกปีดังนี้ กระทำเป็นอัครายแก่คนหลาย แลคนไม้อื่น ๆ
ที่จะเป็นประโยชน์ต่อไปข้างหน้า ศักดิ์ประโยชน์แผ่นดิน แลประโยชน์ของตนเอง ถ้าไม่
รับทำไรบนเนินเขาก็ไปรับจ้างทำเหมืองแร่ หาเลี้ยงชีวิตไปชั่ววันหนึ่ง ไม่คิดกระทำ
ประโยชน์ให้ยืนยาวต่อไปข้างหน้า"¹

มิสเตอร์กินเนสส์เจ้าเมืองปิ่นเมืองมา เข้ามเมืองภูเก็ได้เคยกล่าวกับ
พระยารัษฎาว่า "เมืองภูเก็ตเป็นเมืองลุ่มลุ่มมีแต่เหมืองแร่หินปูน ถ้าหมกแร่ หินปูน
แล้วก็จะร่วงโรยลง"² พระยารัษฎาฯ ได้เคยทำนายว่ารุ่งเรืองอาชีพเกษตรกรรมของราษฎร
เมืองตรังอย่างใดผลก็มาแล้ว ท่านจึงคิดจัดการที่มณฑลภูเก็ตในท่านเองเดียวกันนั้น
เมื่อไปตรวจราชการที่เมืองถลาง ท่านได้พบว่า

".....เวลาบ่าย 2 โมงถึงที่ว่าการอำเภอถลาง เวลาบ่าย
3 โมงออกจากที่ว่าการอำเภอหวังใจว่าจะไปเมืองใหม่ไปครึ่งทางตรวจดูนาฬิกา
เห็นว่าบ่าย 4 โมง จะกลับที่ว่าการอำเภอไม่ทัน กลับมาถึงที่ว่าการอำเภอเวลา
บ่าย 5 โมงเศษ สังเกตดูเห็นว่าในท้องที่อำเภอถลางนี้เป็นที่ราบกว้างขวางก็มีที่
ดินซึ่งจะเป็นที่นาได้มาก ตามราษฎรได้ความว่าถ้าปีคนมาชักนํ้ามาทำนาก็มีที่จะพานํ้า
มาได้หลายทาง แต่ไม่มีผู้ใดคิดทำ ใ้คนไปอีกเห็นผลไม่เช่น นมก มะพร้าว กุ้งออกม
าก็แต่มีความเสียใจซึ่งราษฎร เกือบจกรานไม่มีใครจะคิดสร้างนาแลปลูกผลไม้ต่าง ๆ ได้

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.211/11 หนังสือกราบบังคมทูลของพระยาวิชานุปราชพั
รองเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ 28 ตุลาคม ร.ศ. 128

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 หนังสือเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงราชเลขา
บุการกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ 25 เมษายน ร.ศ. 122

พบปะราษฎรอุ้มโกชนที่ว่ายอยู่เป็นอันมากเห็นว่า ควรก็กราษฎรที่เล่นโกชนในหนอง
บางแลให้อำเภอลักขานราษฎรทำนาปลูกผลไม้ต่าง ๆ ใหม่มากขึ้น

2. ให้ตรวจดูว่าจะมาทางไหนได้ ให้ราษฎรร่วมกันปักท่อนขุดเขื่อน
น้ำมาในที่ในนาแล้วออกใบเหี้ยบย่ำให้ผู้ที่ขอตามขอมั่งกับไม้คองให้เสียหาเซา
นาใน 3 ปี คนที่เพิ่งสร้างนาขึ้นไม่ให้ถูกราชการใน 3 ปีด้วย เพราะราษฎรที่
บ้านเรือนอยู่ในท้องที่อำเภอนี้ ยกจากทำนาแล้วจะหาประโยชน์สิ่งอื่นเป็นการวัด¹

จะเห็นได้ว่าวิธีการที่พระยารัษฎาฯ ให้ยกเว้นค่าทางข้าวและการเกณฑ์
แรงงานนั้นก็เป็มาตรการการเดียวกับที่ใช้ที่เมืองตรัง ซึ่งนอกจากวิธีการ ดังกล่าวแล้ว
พระยารัษฎาฯ ได้ให้ออกประกาศห้ามราษฎรทำลายป่าอีกต่อไป ให้เจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบ
ตามลำดับชั้น คือ นายอำเภอ ผู้ใหญ่บ้าน ตรวจตราพื้นที่เหมาะสมในการเกษตร
กรรมในเขตของตนแล้วชักชวนราษฎรให้ไปจับจองทำนาควบคุมราษฎรให้ช่วยกันสร้าง
ท่อนบ่เก็บกักน้ำ และให้นำประเพณีการ "ลงแขก" คือเมื่อถึงหน่นนาให้ราษฎรไปช่วย
ผู้ใหญ่บ้านทำนาคคนละ 2 วัน กำนันคนละ 1 วัน ราษฎรช่วยกันเองผลัดเปลี่ยน
กันไปคนละ 2 วัน มาใช้อย่างแพร่หลาย² ด้วยความพยายามผลักดันดังกล่าว ผล
ผลิตข้าวจึงเพิ่มขึ้นไม่ต้องสั่งข้าวจากหัวเมืองอื่นมากอย่างเช่นเคย

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนารายวันจดหมายราชการของพระยารัษฎาฯ
นุประดิษฐ์ เสนอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย 8 พฤศจิกายน ค.ศ. 120

² สุนทร นีริฎวงษ์ , ล.ก. หน้า 299

นอกจากส่งเสริมการทำนา พระยารัษฎาฯ ยังได้แนะนำชักชวนให้ราษฎร
มณฑลภูเก็ตหันไปปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ อันได้แก่ พริกไทย ยางพารา หนาก มะพร้าว
และต้นจาก โดยเฉพาะยางพารา ปรากฏว่าเป็นที่นิยมปลูกกันอย่างแพร่หลาย การทำ
นา ทำสวนในภูเก็ตจึงเริ่มเฟื่องฟูขึ้น ขณะเดียวกันท่านได้สั่งการให้อำเภอบึงกับอุทูนาน
นอกจากทำเหมืองแร่ดีบุกแล้ว เรือหนึ่งต้องมีแม่ไก่ไม่ต่ำกว่า 4 ตัว สำหรับสัตว์
เลี้ยงอื่น ๆ ท่านได้หาทางส่งเสริมให้ดียิ่งขึ้นโดยให้ประกาศว่าราษฎรที่เลี้ยงหมูอย่า
ปล่อยหมูออกเที่ยวทำลายของราษฎร โจรจะบื้อก็เช่นกัน ส่วนการชนไก่ ซึ่งเป็นที่นิยม
มากนั้นให้อำเภอจัดให้มีบ่อนเพียงแห่งเดียว ผู้ใดชักชวนไม่เชื่อฟังให้อำนาจแก่อำเภอ
จับกุมขังได้ ด้วยวิธีนี้แนะนำชักชวนพร้อมกับสาทัตฐบงคับ ในปี ร.ศ. 129 เมื่อเปรียบ
กับทุกมณฑลแล้ว มณฑลภูเก็ตมีราษฎรเลี้ยงสัตว์ส่งไปขายยังต่างประเทศถึง
34,712 คน ตลาดรับซื้อสำคัญคือเมืองปีนัง และผลพลอยได้ของมณฑลคือ รายได้
จากการขออนุญาตฆ่าสัตว์เพิ่มขึ้นทุกปีดังนี้

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนาเรียงพิมพ์หมายราชการของพระยารัษฎา
บุประคินรุ์ เสนอเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย 8 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

ตารางแสดงรายได้จากกาอนุญาตค้าสัตว์ในมณฑลภูเก็ต
ระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2450 (ร.ศ. 121 - 126)

ปี พ.ศ.	กาอนุญาตค้าสัตว์	
	บาท	อัฐ
2445	54,022	—
2446	155,054	—
2447	53,315	—
2448	47,141	—
2449	60,861	—
2450	69,115	—

คัดทอนมาจาก บัญชีผลประโยชน์ของมณฑลต่าง ๆ ระหว่างร.ศ. 121 - 126
เทศาภิบาล เล่ม 1 ร.ศ. 128 หน้า 24 - 27

ผลจากการปรับปรุงส่งเสริมอาชีพเกษตรกรกรรมของราษฎรในมณฑลภูเก็ต
ของพระยารัษฎาฯ ในทางหนึ่งจึงนับว่าเป็นการเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจจากรายได้หลัก
ที่เคยได้จากการทำเหมืองแร่แต่อย่างเดียวนมาเป็นรายได้จากการเกษตรกรรมในอีกทาง
หนึ่งด้วย อนึ่งเมื่อพระยารัษฎาฯ ไปเยี่ยมเกาะชวา ได้ไปเห็นประเพณีการจับตลาด
นัดในที่ต่าง ๆ หมุนเวียนกันไปแต่ละวันในสัปดาห์หนึ่ง ๆ ท่านได้นำวิธีการดังกล่าวมา
ใช้ จนเป็นที่แพร่หลาย ราษฎรก็ได้ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าเพิ่มจากตลาดประจำ
ตลาดนัด เช่น ที่ว่าจนทุกวันนี้ก็ยังมีอยู่ในจังหวัดภูเก็ต นับเป็นลักษณะการจัดหาตลาดให้
กับเกษตรกร เป็นการรองรับแผนการปรับปรุงส่งเสริมการเกษตรกรรมในทางหนึ่ง

การคมนาคมขนส่ง

พระยารัษฎาฯ มีความเห็นว่า "เพราะเหตุข้าราชการในเมืองภูเก็ต
การโยธาไม่เข้าใจ แลเหลวไหลมาก คิดตั้งใจฝึกหัดให้ข้าราชการในเมืองภูเก็ต
ชำนาญในการโยธาต่อไป"¹ สภาพการคมนาคมขนส่งในมณฑลภูเก็ตขณะนั้นนับว่ายัง
ลำบากอยู่มากโดยเฉพาะที่เมืองภูเก็ตซึ่งเป็นศูนย์กลางการทำเหมืองแร่ ดังปรากฏใน
รายงานเสนาบดีสภาว่า

"ส่วนทางเมืองภูเก็ตนั้นเกี่ยวกับการโยธา ซึ่งใด ๆ ก็เห็นด้วยกันว่า
ควรต้องจัดคงทำโดยเร็วที่สุดหนังสือพิมพ์ทางปีนังก็ยังมีร้องอยู่ด้วยถนนหนทางแฉะสภาพ
ถ้าเสนาบดีโยธาไปถึงแล้วก็คงตั้งใจ....."

เมืองภูเก็ตนี้ไ้ไปตรวจกันมาหนักหนาแล้ว เมื่อกลับมาก็คงมีความเห็น
ร่วมกันว่าเป็นเมืองที่สมควรจัดการทำนุบำรุง โดยมากเกี่ยวกับการโยธาบำรุงการไป
มาค้าขาย แต่พอพูดถึงเรื่องเงิน ก็หยุดเงียบไปหมด"²

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนารายวันจดหมายราชการของพระยารัษฎาฯ
เสนอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/10 รายงานเสนาบดีสภา วันที่ 13 มิถุนายน
ร.ศ. 126

ปัญหาการคมนาคมในเมืองภูเก็ตยังมีความสำคัญในทางการ เมืองกล่าว คือ "พวกอังกฤษไม่สมคิตทางนั้นจึงไปซุ้ขายอีกอย่างหนึ่งยุหนึ่งสี่พิมพ์ที่เมืองสิงคโปร์ และเมืองป็นังทั้งพวกทำเหมืองปรุให้โชนมากแล้วโชนไทยเนื่อง ๆ ว่าพวกคนในมึงกับ อังกฤษที่ไปทำเหมืองแร่ ณ เมืองภูเก็ต ไม่ได้รับความทำนุบำรุงตอบแทนเงินภาษี อากรที่ต้องเสียแก่ไทย เพราะรัฐบาลเอาเงินรายได้กามหัวเมืองเข้าไป ช้สอยในราชธานีเสียหมด สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงศรีสราภมาแก่มอมฉันว่าจะต้องจัดการแก้ไข อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะที่เขาวานั้นเป็นความจริงของเขายู้ง" ¹

การต้องเร่งรัดปรับปรุงงานโยธาสร้างถนน สะพาน จึงเป็นเรื่องที่เห็นชอบร่วมกันว่าจะต้องจัดทำโดยเร็ว แต่ปัญหาใหญ่คือเงิน ลำพังเงินงบประมาณปีละ 100,000 บาท ซึ่งต่อมาเพิ่มเป็น 200,000 บาท นั้นไม่เพียงพอ และกระทรวงพระคลังก็ไม่อาจจะเพิ่มให้มากขึ้นได้อีก พระยารัษฎาฯ ได้กราบทูลสมเด็จพระบวรฯ ว่า "พระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ เห็นทางจะหาเงินนอกจากงบประมาณนั้นมิได้อยู่ ถ้ามอมฉันไว้ใจพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ ว่าจะไม่ฉ้อฉล จะคิดหาเงินบำรุงเมืองภูเก็ต ในทางนั้น แด่ขอให้มอมฉันทำความเข้าใจกับกระทรวงพระคลังเสียก่อน ว่าถ้าพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ หาเงินมาได้เท่าใด จะให้รัชกาลไว้ที่ในคลังเมืองภูเก็ต และบอกบัญชีที่ใช้จ่ายให้กระทรวงพระคลังทราบ ขอแต่ว่าเงินนั้นพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ จะใช้บำรุงเมืองภูเก็ตประการใด ให้ใช้ได้ตามเห็นสมควร อย่าให้ต้องทำพิธีบอกขออนุญาตเขามายังกรุงเทพฯ ก่อนตามระเบียบของกระทรวงพระคลัง" ²

¹ องค์การบูรณการ สำนัสนสมเด็จ เล่ม 7 หน้า 19 - 20

² ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 หน้า 21

เมื่อได้รับอนุญาตตามคำขอ พระยารัษฎาฯ จึงเริ่มดำเนินการโดยยกเอา
มาตราหนึ่งของพระราชบัญญัติทำเหมืองแร่ที่ว่า "ถ้าผู้ทำเหมืองแร่ทำให้เกิดเสียหายน
แก่ที่ดินอันเป็นสาธารณประโยชน์ต้องชดเชยให้พอแก่ความเสียหาย" ซึ่งแน่นอนที่สุดว่า
การทำเหมืองแร่ย่อมมีผลก่อถนน ล้ำธาร หรือทางน้ำที่ราษฎรอาศัยใช้อย่างแน่นอน
แต่เจ้าเมืองคนก่อน ๆ ไม่ใส่ใจจกวจน พระยารัษฎาฯ จึงออกตรวจอย่างเข้มงวด
และจริงจัง ถ้าพบจะต้องให้มาชดเชยเหมืองแก่ไพร่หรือบ่อนักการเสียหาย เช่น ขุดทางน้ำ
หรือทำถนนแทนของเดิมเสียก่อน ถึงที่ทานให้มันหักไว้ว่า

"1. แล้วเคยไปอยู่ที่เมืองบริษัทางเนีียวัก เห็น
มีที่ค่นริมคลองข้างโรงภาษีสุลาสถานอยู่หนึ่งห้อง จึงอนุญาตให้บริษัททำเหมืองต่อไป
แล้วให้บริษัทขุดหินปูนค่นริมถนนหน้าโรงภาษีหว่าง 2 ศอกข้าง 10 ศอกข้าง
ยาว 2 เส้นเสกให้ตรงกับแนวถนนเก่าเหนือโรงภาษี จึ้นคงเต็มผู้จัดการรับทำ

2. เลยกไปอยู่ที่หลัง โรงภาษีที่อนุญาติให้จีนกองเดิมทำเหมืองบางเนี้ยวก็
เห็นราษฎรตั้งบ้านเรือนเกาะกะสกรระปกมาก ถ้ามีเหตุอื่นจะไปตรวจก็ยาก จำต้องมั่ง
คัมให้รอ แด่ตองคิดคัดคนนเสียก่อน เมื่อคัดคนนเสร็จแล้วจึงจะมั่งคัมให้ราษฎรข้าง
หลังโรงภาษีแห่งหนึ่งกว้าง 6 ศอกยาวประมาณ 1 เส้น จึงไ้ผูกกับเงินต้นขาด
นายเหมืองว่าจะยอมให้เงินต้นขาดทำเหมืองในที่ราบนี้ แต่เงินต้นขาดจะต้องก่อตึกโรง
ภาษีให้ใหม่ เมื่อทำเหมืองแล้วตองถมดินให้เรียบรอยแล่ตองทำตองถนนบางเนี้ยวก็
ให้ตลอดถึงถนนนำโรงภาษีกว้าง 5 วา ยาวประมาณ 7 เส้น เงินต้นขาดก็ไ้ถว้
ยืมก็ยอมจะทำหนังสือสัญญาให้ แล้วไ้ผูกกับเงินของเดิม ว่าถ้าเงินของเดิมทำเหมือง
แล้ว เงินของเดิมตองทำถนนต่อกับเงินต้นขาดให้ตลอดถึงคลองที่ขุดใหม่ เงินของเดิม

ก็ยอม เมื่อใดที่ถนนสายนี้เสร็จแล้วบังคับให้ราษฎรไปกั้นบ้านเรือนอยู่ตามริมถนนแล้ว
จะจำมีมาก" ¹

ถนนหลายสายในกรุงเทพฯ เกิดขึ้นจากการ กวักชันการทำลายวัดอุณเป็น
สาธารณประโยชน์ ยิ่งไปกว่านี้ พระยารัษฎาฯ ด้ยความเข้าใจในธรรมชาติวิถี
ของพอลายังได้เสนอทางเลือกให้นายเหมืองว่า จะทำถนน ให้นำเองหรือจะจ่ายเงิน
ให้ทางราชการไปจัดทำถนนหรือผู้นำแพ ซึ่งแน่นอนแม้จำนวนเงินที่พระยารัษฎาฯ
ตั้งไว้จะสูงไปบ้าง แต่เพื่อให้เรื่องเสร็จเร็วและได้ชุกแรงแย้งไม่ชักช้า นายเหมือง
จึงมักจะใช้บริการของราชการเสมอ เงินจำนวนนี้พระยารัษฎาฯ เรียกว่าเงิน
คอมเมเนชั่น (Compensation) เมื่อใช้แล้วหรือป้องกันความเสียหาย
แล้ว ส่วนที่เหลือก็นำไปทำถนน เลือกทำในเส้นทางแหล่งสำคัญ ทำให้การขนส่งแ
สะดวกขึ้น พวกนายเหมืองยังเห็นประโยชน์ คือไปเมื่อพระยารัษฎาฯ เรียกสูงไปบ้าง
ก็ไม่รังเกียจ จำนวนเงินที่เรียกชดเชยนี้ เจ้ากรมเหมืองแร่ยังเคยไปร้องเรียนสมเด็จ
กรมพระยาคำรงฯ (กรมราชโลหกิจ ใต้โอนมาจันกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2444)
เสนอขื่กระทรวงมหาดไทย ว่าพระยารัษฎาฯ เรียกสูงเกินไป แต่บรรดาผู้ทำเหมือง
จนแมกงสุดอังกฤษที่เมืองภูเก็ตก็ไม่มีใครร้องทุกข์ประการใด ด้ยความเลื่อมใสในวิธี
การของพระยารัษฎาฯ นั้นเอง เงินคอมเมเนชั่น พระยารัษฎาฯ หาได้มากเท่าไร
การขยายสร้างเส้นทางคมนาคมขนส่งก็ยิ่งมากขึ้นเป็นเงาตามตัว โดยเฉพาะในโอกาส
ต่อมา เมื่อกัปตันไมล์ (Captain Miles) ฝรั่งเศสเสด็จเข้ามาขอขุด
คิบุกในท้องทะเลภูเก็ต รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ได้ส่งนายราชโยธาไปช่วยให้คำปรึกษา

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนารายวันจดหมายราชการของพระยารัษฎาฯ
เสนอเสนอขื่กระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 2 พฤศจิกายน ร.ศ. 120.

เงินคอมเม้นเสฉันทกอนี่ ใหญ่นั้นจึง เป็นทุนรอนช่วยในการสร้างถนนหนทางในภูเก็ทเป็นไปอย่างทั่วถึง นอกจากนั้นก็ยังไม่รับจะซุกให้เป็นร่องและเป็นอุสำหรับเรือใหญ่เข้าไปจอดบรรทุกได้ถึงท่าหน้าเหมืองภูเก็ต¹ เป็นอันว่าถนนและท่าจอดเรือในเมืองภูเก็ตได้มาด้วยเงินพิเศษนอกงบประมาณ คือ เงินคอมเม้นเสฉันทกอนี่เอง พระยารัษฎาฯ ยังอาศัยเงินลักษณะเช่นนี้สร้างเมืองภูเก็ตขึ้นใหม่จากการอนุญาตให้บริษัทฝรั่งไปซุกแร่คัมภีร์ในบริเวณบ้านพระยาภูเก็ต ซึ่งเป็นที่ว่าการมณฑลและที่พัลหาราชการ เนื่องจากมีผู้ต้องการหลายราย จึงให้ประมูลประมาณราคาไว้สูงพอจะสร้างเมืองใหม่ตามที่พระยารัษฎาฯ ได้กำหนดไว้ คือ ตั้งบนเนินเขา มีฝั่งถนนและสถานที่ต่าง ๆ ไว้พระยารัษฎาฯ และมีข้อกำหนดอีกว่า เมื่อซุกแร่หมดแล้วที่ดินจะต้องตกเป็นของรัฐบาลตามเดิม เงินคอมเม้นเสฉันทกอนี่หลังจากสร้างเมืองใหม่แล้วยังมีเหลือสร้างถนนได้อีกหลายสาย อาทิ เชื่อมระหว่างกระบี่กับจากบ้านปากจั่นลงไปถึง "ทับหลี" ซึ่งเป็นท่าเรือและร่วมกันกับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ทำถนนจกเมืองตรังถึงเมืองนครศรีธรรมราช ข้ามภูเขามาถึงทับลุง และต่อเรือไฟสำหรับใช้ในราชการได้อีก 2 ลำ คือ เรือกลาง (ลำเกา) และเรือเทพสตรี เงินที่หามาด้วยวิธีการพิเศษนี้เมื่อพระยารัษฎาฯ ถึงแก่อนิจกรรมยังคงเหลืออยู่ที่คลังเมืองภูเก็ตกว่าสองแสนบาท²

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/10 บันทึกความเห็นกรรมการซึ่งได้รับพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้ประชุมปรึกษากันเรื่องจัดการต่าง ๆ ในมณฑลภูเก็ต

พ.ศ. 2449

* ในชั้นแรกมีผู้วิพากษ์วิจารณ์กันว่า เมืองใหม่นี้ไกลและยากแก่การไปมาติดต่อกับที่สุกของยอมรับกันว่าที่ถึงนั้นเหมาะสม

² ดงศักดิ์ดา, ก.ด. หน้า 25

สำหรับแรงงานที่ใช้ในการสร้างถนน พระยารัษฎาฯ ก็ใช้วิธีการเกี่ยว
กับที่เมืองตรัง คืออาศัยราษฎรและพวกนักโทษ ราษฎรนั้นเกณฑ์มาทำงานโยธาปีละ
15 วัน โดยกะเวลาให้ทำการโยธาและเวลาเพาะปลูกทำนาเป็นเกือย ๆ ให้เหมาะ
กับมรสุมเพื่อไม่ให้เสียหายแก่การทำนาหาคือ¹ สำหรับนักโทษให้แบ่งออกเป็น 4 พวก
คือ ในเวลารุ่งเช้า ให้พวกมุงจักรการเลือกพวกที่ป่วยให้ยกเสีย โทษเขาให้ทำที่ใกล้
โทษหนักไม่ถึงมหันตโทษให้ทำการที่ใกล้ มหันตโทษให้ทำการที่ในตาราง²

ครั้งที่พระยารัษฎาฯ กลับจากเกาะชวา นอกจากจะนำเอาวิธีการคิด
ตลาดนัดหมูนเวียนตามที่ตั้ง ๆ มาเผยแพร่แล้ว ในเรื่องการคมนาคมขนส่ง ท่านได้
สั่งให้สร้างเกวียนบรรทุก โดยดัดแปลงจากเกวียนของชาวพื้นเมืองชวาแจกจ่ายไป
ยังหมู่บ้าน กำนันทั้งหลายเพื่อใช้เป็นตัวอย่าง ไม่ช้าเกวียนเทียมโคก็เป็นที่นิยม
และเป็นพาหนะสำคัญในการลำเลียงผลผลิตไปสู่ตลาดนัด เกวียนดังกล่าวชาวบ้าน
เรียกว่า "เกวียนเทศา"

การรักษาความสงบเรียบร้อย

ปัญหาโจรผู้ร้ายและการก่อความวุ่นวายของจีนฮั้งปั้งเป็นปัญหาเรื้อรัง
ของมณฑลภูเก็ต พระยารัษฎาฯ ตระหนักถึงความไม่สงบของบ้านเมืองย่อมมีผลกระทบ
ต่อเศรษฐกิจโดยรวม จะเป็นเหตุให้การลงทุน การเข้ามาค้าขายของพ่อค้าต่าง
เมืองลดน้อยถอยลง ท่านจึงมุ่งมั่นในการสร้างความสงบเรียบร้อยด้วยกลวิธีการต่าง ๆ
ทั้งชู ป้องกัน ปราบและปราม ทั้งการลงโทษและให้รางวัลเช่นเดียวกับที่เมืองกรุง
และทั้งโดยวิธีการสับรวมทั้งเบ็ดเตล็ด รายละเอียดคงปรากฏในคำบอกเล่าขุนแสนานู

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ๕3/10 หนังสือกราบบังคมทูลของพระยารัษฎาฯ วันที่ 8
สิงหาคม ร.ศ. 129

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ๕3/5 สำเนารายวันจกราชการของพระยารัษฎานุประดิษฐ์
เสนอเสนอเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

วงศ์ภักดิ์ว่า

"การปราบปรามโจรผู้ร้าย อันอยู่ในตอนการปกครองพระยาธิบดีฯ ได้จัดวางหน้าที่คนประจำในตำบลนั้น ๆ ที่มีโจรผู้ร้ายชุกชุม มีกรมการอำเภอ นายร้อย ตำรวจที่ชำนาญการปราบปราม มีบัญชีรายชื่อคนพาลและรูปพรรณตามที่สามารถสอบสวนมารวบรวมไว้ใกล้ตลอดถึงภูมิประเทศ จังหวัดและท้องที่ติดต่อกัน เมื่อเกิดเหตุขึ้นก็แยกออกเป็นสาย ๆ ตามทางที่ผู้ร้ายมีสำนักติดต่อกันที่ใดบ้าง รอยเท้าโคจรระบือที่ผู้ร้ายลักเอาไปสู่คลื่นลงในเขตใด กำนันผู้ใหญ่บ้านและกองปราบปรามในเขตนั้น ๆ ต้องรับผิดชอบสอบสวนเอาตัวจนได้ ผู้ร้ายคนใดที่มีไหวพริบดี เจ้าน้ำที่จับไม่ได้ได้ไม่ทัน หาหลักฐานชี้ความผิดให้ชัดเจนไม่ได้ แลรู้ว่าเป็นผู้ร้ายแน่ ท่านก็ให้เรียกตัวคนเหล่านั้นให้มาอยู่ใกล้ชิดกับเจ้าน้ำที่ โดยมีงานให้ทำคอย ๆ คักสันดาน และให้คอยสังเกตจนกระทั่งคนพวกนั้นไม่มีโอกาสจะประกอบกรรไกรได้เป็นพวกเป็นหมู่ บางทีก็ฝากให้เมียทำในบริเวณเรือนจำ จ่ายค่าเบี้ยเลี้ยงให้ด้วย ใ้คณิกงานฝีมือต่าง ๆ ไปในตัว การทำเช่นนี้ก็ฝากซึ่งนั่นเอง แต่พระยาธิบดีฯ ไม่เรียกว่าฝากจึงเรียกว่าคณิกงาน โดยให้เจ้าน้ำที่คุมเรือนจำเป็นผู้ฝึกให้ บางคน 3 เดือน 6 เดือน พวกคนร้ายหรือคนที่ไม่มีอาชีพทำเป็นหลักแหล่งกลัวเกรงวิธีนี้มาก

เมื่อเกิดคดีอุกฉกรรจ์ เช่นปล้นสะดม ฆ่าเจ้าทรัพย์หรือแย่งชิงขึ้นมาราย ในจังหวัดใดตำบลใด ท่านออกไปตรวจการด้วยตนเอง ให้ระดมกองปราบปรามทำบัญชีรายละเอียกวัดคนร้ายส่งให้ท่าน และให้ติดตามตัวไปให้พบท่าน และอาจระดมการไปมาของคนเหล่านั้นให้กวักขึ้นขึ้นอีก เช่น ให้รายงานตัวกองปราบปรามอาทิตย์ละครั้ง ถ้าจะไปพักที่ใดก็ขอรหัสอันใด ต้องรายงานให้กองปราบปรามและเจ้าของท้องที่ทราบทุกครั้ง ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ในสมัยพระยาธิบดีฯ ปกครองต้องเป็นเจ้าน้ำที่รับผิดชอบเรื่องผู้ร้ายนี้มาก ท่านมีทั้งบำเหน็จความชอบและลงโทษควบคู่กันไป ทุกคนมีส่วนในการช่วยเหลือปราบปรามโดยถือว่าเป็นกิจจำเป็นในบ้านของตนเอง ไม่ว่า

ราษฎรและข้าราชการใหญ่ชนทุกชั้น ต้องมีส่วนร่วมช่วยเหลือปราบปรามโจรผู้ร้าย
ทั้งสิ้น" ¹ เมื่อไปตรวจราชการที่ใดซึ่งมีโจรผู้ร้ายคนสำคัญ ท่านสอบถามชาวคืบหน้า
การสืบจับอยู่เสมอ เช่น เมื่อไปที่ครั้ง ท่านจะสอบถามท่านนั้น ผู้ใหญ่บ้าน ไอ้ฟูก ไอ้ฟูน *
โน้หฺราจจับไคแล้งร" ท่านจำชื่อโจรผู้ร้ายคนสำคัญได้หมด และเมื่อท่านเอาจริง
เอาจริง ผู้ใหญ่บ้านนั้นจึงไม่กล้าเฉื่อยช้า โจรผู้ร้ายจึงสงบลง" ²

สำหรับตำรวจซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงในการรักษาความสงบ
เรียบร้อย พระยารัษฎาฯ ได้ชักให้ตำรวจมาตามอย่างที่เคยเห็นในต่างประเทศ ทำ
ให้สามารถเคลื่อนกำลังได้อย่างรวดเร็ว ประกอบกับตัวท่านเองนั้นออกตรวจราชการ
อยู่เสมอและมีเหตุที่จะเป็นอันตรายก่อให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวาย ท่านจะไม่รัง
รองจะจัดการแก้ไขที่ต้นคอโดยทันที ดังปรากฏว่าในช่วงที่มีการปลุกเสกโทรเลข ที่มณ
พลญเกิดชาวจีนลือกันว่ารัฐบาลจะตัดหัวราษฎรไปฝังที่โคนเสาโทรเลข ทำให้เกิด
ความหวาดกลัวกันไปทั่ว จนเกิดคึกคึกมุ่นมั่วร้ายเจ้าหน้าที่ผู้ดูแลการรักษาก็ถึงตาย เหตุ
นี้เองเล้าลือคั้งนี้ไม่ให้เกิดเฉพาะแต่ที่ภูเก็ต ที่ตะกั่วป่าชาวจีนประมาณ 30 คน ก็ถูก
จับข้อหากระทำความร้ายร่างกายพลตระเวนถึงตาย โดยพวกจีนเข้าใจว่าพลตระเวนเฝ้าว
คัดค้านะพวกจีนส่งให้รัฐบาลทำเครื่อง เช่น แม่แต่ที่เกาะหมากชาวจีนก็ร่ำลือและหวาด
กลัวด้วย ³ พระยารัษฎาฯ ได้คิดอ่านแก้ไขโดย

¹ ชุนเสนาขุนวงศ์ภักดิ์ ประวัติและงานพระยารัษฎาฯ หน้า 56

* เป็นโจรลือชื่อแถบตำบลทาจัน จังหวัดศรีสะเกษ

² จากคำบอกเล่าของนายหมวกศรีเพื่อน แสงคำ

³ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 หนังสือเสนากิจกระทรวงมหาดไทยทูลกรมขุนสมมต
อมรพันธุ์ราชเลขาณูการ 21 มีนาคม ร.ศ. 122

1. ประชุมหัวหน้าฝ่ายเหมืองซึ่งแจ้งข้อเท็จจริง พร้อมกับกำชับให้ช่วยกันดูแลและทำความเข้าใจกับกุลีจีนตลอดจนคนในปกครองอย่าให้เชื่อในข่าวลือ
2. สั่งห้ามการเล่าลือต่อไปอีก ผู้ใดไม่เชื่อฟังจะถูกลงโทษ
3. ใต้เสนอมายังรัฐบาลที่กรุงเทพฯ ให้เร่งรัดดำเนินการ เร่งโทรเลขให้แล้วเสร็จ ใช้การได้แต่เร็ววัน เพื่อจงใจให้ราษฎรที่ยังฝังใจเชื่อข่าวลือได้หมดข้อหวัหคกลัวโดยเด็ดขาด เพราะเมื่อโทรเลขใช้การได้แล้ว ความจำเป็นที่รัฐบาลจะต้องหาวิธีระราษฎรไปเช่นไว้ก็หมดไปด้วย

พระราชดำริที่ก่อให้เกิดความปั่นป่วนนี้ พระยารัษฎาฯ ถือเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง เพราะเกี่ยวกับความสงบเรียบร้อย วิธีการลบล้างข่าวลือก็คือการทำให้ความจริงประจักษ์ชัดแจ้ง ให้ได้เห็นตัวอย่างในลักษณะรูปธรรม หลังจากจัดการข่าวลือเกี่ยวกับการคัดสรรจีนเช่นการปักเสาโทรเลขแล้ว ในราว ร.ศ. 127 - 128 เมื่อมีการเกณฑ์ราษฎร เข้าเป็นตำรวจภูธรใหม่ ๆ ราษฎรที่ระนองและตะกั่วป่าบางส่วนอพยพไปเมืองมะลิวันซึ่งเป็นเขตอภัยภูเบศร์ เมืองชุมพรบ้าง ชาวเมืองตรังหนีไปซ่อนตัวตามป่ามูสลิมเกาะตันตาเมืองกระบี่ และมูสลิมเกาะยาวเมืองพังงาหนีไปสกล เพราะเหตุลือกันว่ารัฐบาลจะเอาคนเขาเป็นตำรวจภูธร เมื่อฝึกหัดชำนาญแล้วจะส่งเขากลับกรุงเทพฯ พระยารัษฎาฯ มีความเห็นว่าที่ราษฎรไม่เชื่อว่าราชการตำรวจ* เพียง 2 ปี แล้วจะปลดประจำการกลับบ้านได้ เพื่อยุติข้อหวัหคกลัวว่าลือกันสืบไป พระยารัษฎาฯ เสนอให้ทางกรุงเทพฯ เมื่อกำหนดถึง 2 ปีแล้วให้ตำรวจภูธรที่เกณฑ์มานั้นกลับบ้านได้ในทันที ถึงแม้จะยังไม่มีคนมารับเปลี่ยนต่อก็ตาม เมื่อได้เปลี่ยนเสีย สักคราวสองคราว ราษฎรสิ้นข้อหวัหคกลัวได้¹ การดีก็ปรากฏดังที่ท่านได้เสนอไว้จริง ๆ ในเวลาต่อมา

* กองตำรวจภูธรกองแรกตั้งขึ้นที่เมืองภูเก็ต พ.ศ. 2435

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม53/10 หนังสือกราบบังคมทูลของพระยารัษฎาฯ วันที่ 8 สิงหาคม ร.ศ. 120

ที่มณฑลภูเก็ต ปัญหาความไม่สงบเกิดจากจีนฮังยี่ ที่เรียกว่า "ลิมกวนเหียบ" จีนพวกนี้ไ้ชักชวนพวกฮาบ่า (ฮุกจีน หลานจีน) ก่อการร้ายกำเริบซุ่มเหิงราษฎรต่าง ๆ มักลักลอบทำกันแต่ไม่กล้าถึงขีดอำนาจรัฐบาล ซึ่งพระยาธรรมาธิราชภูมิ มีความเห็นว่ากองปราบให้เรียบรอยไม่ให้มีต่อไปได้ การกระทำถึงเช่นนี้ว่านี้ ไ้มีพระราชกระแสรับสั่งว่า "เขาระวังดีเป็นการถูกต้อง" วิธีการปราบจีนฮังยี่ พระยาธรรมาธิราชภูมิ ไ้ใช้วิธีการทำนองเดียวกับที่รัฐบาลไ้เคยทำมาแล้วเมื่อฮังยี่ก่อการจลาจลในเมืองภูเก็ตครั้งแรก ปี พ.ศ. 2410 คือวิธีการ "เลี้ยงฮังยี่" ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เห็นว่าเป็นวิธีการที่ควรจะทำและจะแก้ปัญหาคำไ้ โดย "ควรจะยกย่องจีนตัวนาย ซึ่งพวกจีนนับถือมากนั้นไว้เป็นหัวหน้าสัก 1-2 นาย จะไ้สั่งสอนว่ากล่าวง่าย เมื่อมีเหตุเกิดขึ้นในพวกของผู้นั้น ก็หาตัวนายซึ่งเป็นหัวหน้าว่ากล่าวคนไ้เกี่ยวกับการจะคลอเคลียกับบ้านเมืองก็จะเรียบรอยลง" ² ค่ายวิธีกล่าวบรรณานายหัวหน้าจีนจะร่วมกับกรมการเมืองแก้ไขปัญหา ผู้ปฏิบัติช่วยเหลือราชการ ค่ายคี่จะไ้รับบรรณาค่ายคี่เพื่อเป็นเกียรติประวัติของตระกูล พระยาธรรมาธิราชภูมิ ไ้ตั้งชาวจีนหัวหน้ากรมการเมืองเป็นที่ปรึกษาราชการหลายคนด้วยกัน เมื่อมีเหตุวุ่นวายขึ้น ท่านจะมอบให้หัวหน้าสายนั้น ๆ ไปดำเนินการ บรรณานายที่ไ้เกิดซึ่งไ้ช่วยเหลืองานปกครอง ค่ายคี่ท่านไ้ขอ

1 ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 หนังสือเสนานกักระทรวงมหาดไทย ถึงกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ราชเลขานุการ 30 มีนาคม ร.ศ. 122

2 ก.จ.ช. เอกสาร ร.4 หนังสือราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1128 - 1129 เล่ม 33 สารตราเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงพระยาภูเก็ต 31 ตุลาคม 2410 หน้า 233 - 234

พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นการบำรุงน้ำใจ เช่น หลวงจรจินนิกร (นายกันเม่ง
ลิ้น) หลวงอำนาจนารักษ์ (นายคันกวด) พระอรามศาคร เซอร์ (นายกันเพ็กฮวด)
และขุนวิเศษนุกุลกิจ (นายลิ้มเชือน) เป็นต้น อาศัยกำลังความร่วมมือของจีน
จีนทั้งหลาย พระยารัษฎาฯ สามารถสร้างความสงบและปัญหาจีนก่อความวุ่นวาย
ไปได้ อันที่จริงวิธีการ "เลี้ยงฮังยี่" ที่แรกนำมาใช้นั้นแม้จะก่อให้เกิดความวุ่นวาย
เมื่อเปรียบเทียบกับยุคพระยารัษฎาฯ ดังปรากฏว่าใน ปี พ.ศ. 2419 ได้เกิดการ
จลาจลของพวกจีนที่เมืองระนอง สาเหตุเพราะกรรมกรไม่พอใจนายเหมืองที่ไม่ยอม
จ่ายค่าแรง เกิดวิวาทและที่สุดนายเหมืองถูกฆ่าตาย เจ้าพนักงานจะจับกุม กรรมกร
เหมืองต่าง ๆ รวมกลุ่มกันต่อสู้ และปล้นฆ่า เผาบ้านเรือนราษฎร เป็นการแก้แค้น
กว่าเหตุการณ์จะสงบลงได้เป็นที่เดือดร้อนวุ่นวายกันทั่ว ที่เมืองภูเก็ตเหตุการณ์ยิ่งหนัก
ลงไปอีก กล่าวคือ "พวกจีนอุกกา และจีนในบ้านเมือง ก็พากันกระต้างกระเดื่องไป
ทั้งนั้น หาเหมือนเมื่อพระยาวิชิตสงครามยังอยู่ไม่ พวกจีนที่แฉี่ใหญ่ ๆ มีพวกพ้องมาก
ก็ควบคุมกันเข้มแข็งพวกแสนอย ๆ ใจร้ายซึ่งปล้นชิงทางก็มีอยู่เนื่อง ๆ มีโค่นฆ่า พวก
จีนพากันกำเริบแรงขึ้นทุกวันหาใคร เกรงอาชญาบ้านเมืองไม่¹ นอกจากจะลงมือกระทำ
การวุ่นวายเองแล้ว ชาวจีนยังใช้อิทธิพลทางการเงินครอบงำเจ้าเมือง กรมการเมือง
เจ้าพนักงานของรัฐ และอาศัยอิทธิพลข้าราชการแสวงหาผลประโยชน์โดยไม่เกรง
กลัวอาญาแผ่นดิน ถึงกรณีสืบหน้าจีนเมืองภูเก็ตส่งกำลังสนับสนุนหลวงประจิมนคร
(จีนเปกตี้) ฆ่าพระอิศราธิไชยผู้ว่าราชการเมืองกระบี่ในปี พ.ศ. 2422 ครั้นเมื่อ
รัฐบาลจะพิจารณาโทษ จีนเปกตี้ก็อาศัยอ้างเอาว่าตนเป็นกบในบังคับอังกฤษ ซึ่งเป็น
ช่องทางให้กงสุลอังกฤษเข้ามาแทรกแซง นับว่าปัญหาชาวจีนเป็นทั้งปัญหาภายในและ
ชนวนอาจสืบต่อการ เมืองภายนอกอีกด้วย

แต่การใช่วิธีการเลี้ยงฮังยี่ปรามฮังยี่ของพระยารัษฎาฯ ได้ผลดี ไม่
ปรากฏชาวจีนโค่นปล้นร้ายแรงดังเช่นที่ผ่านมา ส่วนหนึ่งเป็นเพราะรัฐบาลทางกรุง
เทพา ได้ปรับนโยบายให้ดีขึ้นและเหมาะสมขึ้น แต่ส่วนหนึ่งซึ่งอาจจะสำคัญยิ่งกว่า ก็

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 สารบาณสมุทพิเศษ จ.ศ. 1241 - 1242 เล่ม 20 ใน
บอกพระยามนตรีสุริยวงศ์กราบบังคมทูลพระกรุณา 5 มิถุนายน 2422

พระยารัษฎาฯ เป็นผู้ปฏิบัติงานที่มีความสามารถ ทันต่อเหตุการณ์ และเข้าใจจิตวิทยา
ชาวจีนเป็นอย่างดี จึงจะเห็นได้ว่า เมื่อเกิดข้อขัดข้องเรื่องทางการจะตัดสินคนฉั่ง
เส้าโหล เลข ท่านจะดำเนินการแก้ไขข้อขัดข้องโดยทันที เช่นเกี่ยวกับการแก้ไขข้อเรื่อง
การเกณฑ์ราษฎร เขาเป็นตำรวจภูธร สำหรับบัญชาชาวจีนก่อความวุ่นวาย พระยารัษฎาฯ
ได้แสดงน้ำใจและความใกล้ชิดกับบรรดาชาวจีนอย่างแยบยลเสมอ เล่ากันว่า สำหรับ
พระยารัษฎาฯ ใครมีทุกข์ร้อนประการใด เข้าพบด้วยตนเองได้ทุกเมื่อ ในเทศกาล
ตรุษจีน ที่งานของท่าน จะให้คนนำซากกะทะใหญ่รับ ร่องกรรมกรชาวจีน อันเล่าชาว
อย่างก็สำหรับหัวหน้าชาวจีน และยังอนุญาตพิเศษให้เล่นไฟผ่อง ฆ่าสุกรไหว้เจ้าได้
โดยไม่ต้องขออนุญาต บรรดาชาวจีนที่ถูกระงับนิยมยกย่องให้ท่านเป็น "นายท้าว"
(หัวหน้า) เลยที่เกี้ยว

ความวุ่นวายอันเนื่องมาจากชาวจีนยังเกิดจากความขัดแย้งระหว่างนาย
เหมืองและกู่ลี กล่าวคือ "การทำเหมืองชาตุน เหมืองใต้หยูเสียมาก และพวกนาย
เหมืองกับกู่ลีเกิดวิวาทกัน ก้วยเหตูที่นายเหมืองไม่มีเงินให้ตามสัญญา ได้มาร้องต่อ
พระยารัษฎาฯ วันละหลายร้อยคน"¹ ซึ่งพระยารัษฎาฯ ได้สั่งให้หานายเหมืองมาพบ
แสดงท่าทีสอบสวนอย่างจริงจังจนใดไม่มีเงินจ่าย ท่านจะสั่งให้นำไปยัง กรรมกร เมื่อ
เห็นเช่นนั้นก็ยอมสลายตัว ยอมรับข้อใดเกลี้ยรอสั่งคำคมต่อไปตามที่ข้าหลวงเทศา
ภิบาลนัดหมาย ครั้นแล้วพระยารัษฎาฯ จึงจะหารือกับนายเหมืองเหล่านั้นชี้ให้เห็นผล
ร้ายหากไม่ยอมทำตามสัญญาในรายชื่อที่ไม่มีจริง ๆ ท่านจะยอมออกเงินบำรุงเมืองทดลอง
ให้ก่อน โดยนายเหมืองต้องนำหลักฐานมาประกัน กับ จีนาคนี่แล้วนายเหมืองบางคน
ยังไม่อาจจะจ่ายค่าแรงได้ทั้งหมดในคราวเดียว พระยารัษฎาฯ จะช่วยรับเวรจาก

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/10 จดหมายกราบบังคมทูลของกรมหลวงฉัตรวราภานุภาพ

12 กุมภาพันธ์ ร.ศ.126 ๑๖๖๖ ร.

รองให้กรรมกรรับไปก่อนเพียงร้อยละ 50 - 60 ซึ่งกรรมกรก็ยินยอมเพราะเจ้าเมืองเป็นประกัน ค่ายกลวิธีเช่นนี้ บัญหาพิพาทแรงงานก็เป็นอันตกลงกันได้

เพื่อให้การบังคับทุกขำรุงสุขของราษฎร เป็นไปอย่างทันแก่เหตุการณ์ รัฐบาลรักษา ใคขอพระบรมราชานุญาตในกรณีใหญ่ปัจจุบันทันด่วนเกิดขึ้นในมณฑลใด ซึ่งจำเป็นต้องออกข้อบังคับหรือประกาศห้ามปราม เพื่อป้องกันความเสียหายในเหตุ นั้น ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลปรึกษากับอธิบดีผู้พิพากษามณฑลออกข้อบังคับหรือประกาศไว้ก่อนแล้วจึงบอกเข้ามาขอรับพระราชนานพระบรมราชานุญาตเช่นเดียวกับมณฑลพายัพ¹ ซึ่งที่ประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 123 ก็มีความเห็นชอบตามข้อเสนอและที่สุดเทศาภิบาลร่วมกับอธิบดีผู้พิพากษามณฑลไม่เฉพาะแต่ฎีกาก็ได้อำนาจเช่นนี้

นโยบายการปราบปรามโจรผู้ร้าย รักษาความสงบเรียบร้อยจึงสำเร็จลงด้วยดี ราษฎรมีความพอใจและเป็นสุขดังที่พระทวีปสยามกิจ กงสุลใหญ่สยามที่เมืองปิ่นังไคกล่าวขึ้นชมไว้ว่า

" In conclusion I beg to add that the people of the place, especially the Chinese, appeared to be be contented and happy as witnessed by us when we went to Naitoo and visited the market and gambling booths sc." ²

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 หนังสือกราบบังคมทูลของ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ 16 มกราคม ร.ศ. 123

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนาหนังสือพระทวีปสยามกิจว่าค่ายไปเที่ยวเมือง ภูเก็ต ถึงเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ 16 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1905

การทํานุบำรุงเมือง

เมืองภูเก็ตทรุคโทรมมานานหลายยุคหลายสมัย เมื่อพระยารัษฎาฯ ได้
มาปกครองนั้นท่านได้ปรับปรุงสมรรถภาพและวิธีการปฏิบัติงานของข้าราชการจนได้รับ
คำชมเชยจากบรรดาผู้มาเยี่ยมชมกิจการแม่แก่ชาวต่างประเทศว่า "ทำงานเป็น
ธุระงานของตนเองอย่างดียิ่ง" จนเชื่อกันว่า " Puket under its present
administration will soon recover from its past lethargy and be
one of the most flourishing Provinces in his Majesty's
dominions. "

พระยารัษฎาฯ เอาใจใส่ตรวจตราการปฏิบัติงานของข้าราชการผู้ใด
บังคับอย่างใกล้ชิด ท่านให้ความสำคัญแก่ข้าราชการ เจาพนักงานชั้นรอง ๆ ลงไป
เสมอ ถึงจะเห็นได้ว่า นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน จะต้องมีความสำคัญในการ
ปฏิบัติงานร่วมกับท่านตลอดเวลา โดยเฉพาะกำนัน พระยารัษฎาฯ ถึงกับให้จัดตั้งที่
การกำนันขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทยที่มณฑลภูเก็ต นับเป็นกุศโลบายที่ชาญฉลาด
ให้ประโยชน์จากผู้นำในชุมชนอย่างดียิ่ง จนแม่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า
อยู่หัว ยังมีคำสรรเสริญว่า

³ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนาหนังสือพระทวีปสยามกิจจำคุกไปเพียง
เมืองภูเก็ต ถึงเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ 16 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1905

".....ผมยอมรับว่าคิดก็ เชื่อว่าคงทำให้นายกำนันรู้สึกคนเป็นคนสำคัญอีกเป็นอันมาก เมื่อรู้สึกคนเป็นคนสำคัญแล้ว บางทีจะตั้งใจทำหน้าที่แข็งแรงขึ้นไ้กระมัง....."¹

เมื่อดำเนินการยกย่องให้มีความสำคัญแล้ว พระยารัษฎาฯ ได้คิดจัดระเบียบการทำงานของนายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ให้เป็นระบบ โดยที่ท่านเป็นความสำคัญของทั้งประชุมพบปะขอเลาขอมูลระหว่างปฏิบัติงานร่วมกัน ท่านจึงออกระเบียบกำหนดให้

"1. ในวันที่ 1 ของเดือนใหม่ทุก ๆ เดือน ให้ผู้ใหญ่บ้านมาประชุมที่บ้าน กำนันเวลาเที่ยง ถ้าถึงกำหนดวันประชุมผู้ใหญ่บ้านคนใดมีการจำเป็นมาประชุมไม่ได้ ต้องให้ผู้ใหญ่มาแจ้งเหตุการแทน ถ้าผู้ใหญ่บ้านคนใดไม่มาประชุมแต่ไม่ได้ให้ผู้ใหญ่มาแจ้งต้องให้กำนันเอาตัวผู้ใหญ่บ้านคนนั้นส่งไปยังที่ว่าการอำเภอให้อำเภอเอาตัวไว้ชี้แจงราชการ 3 วัน การประชุมผู้ใหญ่บ้านนี้ กำนันจะต้องชี้แจงขอราชการที่นายอำเภอส่งมาให้ผู้ใหญ่บ้านเข้าใจชัดเจนอย่างหนึ่ง การป้องกันโจรผู้ร้ายอย่างหนึ่ง เพื่อบำรุงความสุจริตสำราญของราษฎรในหมู่บ้านอย่างหนึ่ง เพื่อไต่สวนราษฎรสัตว์พลเรือนะ สรรพสาตราวุธแลเกิดตายเพิ่มลดในหมู่บ้านอย่างหนึ่ง เมื่อเสร็จการประชุมอย่างอื่นแล้ว กำนันต้องอ่านข้อความในใบวุฒิของผู้ใหญ่บ้านให้ผู้ใหญ่บ้านฟังทุกคราวประชุม

2. รุ่งขึ้นวันที่ 2 เวลาเที่ยงทุก ๆ เดือน กำนันจะต้องมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่ว่าการอำเภอ ถ้ากำนันคนใดมีการจำเป็นมาประชุมไม่ได้ให้ผู้ใหญ่บ้านมาแทน ถ้ากำนันไม่มาแจ้งเหตุขออำเภอหรือผู้ใหญ่บ้านมาแทน ให้นายอำเภอเอาตัวกำนันคนนั้นส่งไปยังที่ว่าการเมือง ให้ผู้ว่าราชการเมืองหรือปลัดอำเภอตัวไว้ชี้แจงราชการ 3 วัน การประชุมกำนัน ๆ จะต้องยื่นรายงานจำนวนราษฎรในตำบลซึ่งตนได้ปกครอง

¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จกหมาย เหตุประมุขสัตว์เมืองปักกิ่งได้
ร.ศ. 128 หน้า 27

คอนายอำเภออย่างหนึ่ง นำเหตุสุดวิสัยของผู้ใหญ่บ้านและราษฎรแจ้งคอนายอำเภอ
อย่างหนึ่ง ส่วนนายอำเภอจะคงชี้แจงขอราชการต่าง ๆ ให้พวกกำนันทราบอย่าง
หนึ่ง ชี้แจงขอความในลักษณะการปกครองท้องที่ให้เข้าใจอย่างหนึ่ง ชี้แจงป้องกันโจร
ผู้ร้ายอย่างหนึ่ง ชี้แจงวิธีบำรุงรักษาความสงบเรียบร้อยในตำบลหมู่บ้านอย่างหนึ่ง

3. ในวันที่ 5 เวลาเที่ยงให้อำเภอไปประชุมที่ว่าการมณฑล และถือนำ
รายงานประจำเดือนของอำเภอและบัญชีสำโนครัว สัตว์พาหนะ ยานพาหนะสรรพ
เครื่องสาครอาวุธต่าง ๆ ที่เพิ่มเติม เกิดภายในท้องที่ของมณฑลในทุกรายประชุม ถ้า
นายอำเภอคนใดมีการจำเป็นที่จะมาประชุมไม่ไ้คงให้ปลัดอำเภอหรือสมุห์บัญชีมา
ประชุมแทน ถ้านายอำเภอคนใดไม่ไ้มาประชุมแล้วไม่ไ้ให้ผู้อื่นมาแทนตามกล่าวนี้
ต้องตัดเงินเดือนของนายอำเภอเสีย 1 ในส่วน 4 ของเงินเดือน การประชุมนี้ปลัด
เทศาภิบาลต้องนั่งเป็นประธานในการประชุมอำเภอ จะต้องไปตามแบบแผนต่าง ๆ
ตามพระราชบัญญัติซึ่งกันแก่กัน แล้วปลัดเทศาภิบาลจะไ้ชี้แจงต่อไป¹

จึงจะเห็นว่าพระยารัษฎาฯ ตระหนักในความสำเร็จของการประชุมพบปะ
ท่านเชื่อว่ท่านนั้นคือ ทางจะสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างกันและช่วยความเข้าใจนี้เอง
จะช่วยให้ปัญหาต่าง ๆ เบาบางไปไ้ เมื่อไปตรวจราชการที่จังหวัดกระบี่ครั้งหนึ่ง
ท่านทราบว่ราษฎรเกาะลันตาประมาณ 20 ครอบครัว ไ้อพยพไปอยู่ที่อื่นเพราะ
แตกตื่นเรื่องการเก็บภาษี ท่านให้ชอติควา "เหตุทั้งนี้เพราะอำเภอไม่ชี้แจงให้ราษฎร
เข้าใจควย"² และสั่งการให้ "ออกประกาศให้ราษฎรกลับมาอยู่ที่เดิม ใจความใน

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนาวันจกราชการของพระยารัษฎาฯ เสนอ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนารายวันจกราชการพระยารัษฎาฯ เสนอ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

ประกาศว่า อย่าให้ราษฎรแตกตื่น ถ้าข้าของประการใดให้ชี้แจงต่อผู้ว่าราชการ เมือง
ผู้ว่าราชการ เมืองจะไต่ถามสมควร ถ้ายังชี้แจงจะร้องขอชาหลวงเทศาภิบาลก็
ได้¹

การสาธารณสุข

พระยารัษฎาฯ นั้นเป็นคนอันใหญ่ แ่แข็งแรงและว่องไว ท่านจึงเอา
ใจใส่ในอนามัยของราษฎรมาก เข้าท่านองว่า คงเชื่อคำกล่าวที่รู้จักกันทั่วไปคือ "จิต
ใจที่ดีย่อมอยู่ในร่างกายที่แข็งแรง" นั้นเอง ในสมัยนั้นกาฬโรคและไข้ทรพิษเป็นโรค
ระบาดที่ร้ายแรงมากที่สุด รัฐบาลต้องให้ชาหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑลสั่งให้กำนัน
ผู้ใหญ่บ้าน ประกาศคัดเลือกผู้มีความสามารถทางการแพทย์อย่างเข้า เป็นแพทย์ประจำ
ตำบล พระยารัษฎาฯ ได้ดำเนินตามนโยบายดังกล่าว แต่สำหรับท้องที่ใดที่ไม่แพทย์
ท่านได้ขอ ร้องให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ทางแพทย์โบราณช่วยเหลือราษฎรแทน และได้กวาด
ขันให้ราษฎรรักษาความสะอาด เพราะในการ ออกตรวจท้องที่ท่าน "เห็นราษฎร ตั้ง
บ้านเรือนเกะกะสกปรกแรงที่สุด เดินไปมีกลิ่นเหม็นแทบจะเดินไปไม่ได้ สังเกตดูตาม
คำที่หมอบอกกล่าวว่าในเมืองภูเก็ตสกปรกมาก จึงทำให้มีความเจ็บไข้ไม่มีใครจะหายนั้นก็
เห็นเป็นความจริง"²

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนา rays วันจกราชการพระยารัษฎาฯ เสนอ
เนาบคืกระทรวงมหาดไทย . 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

² ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 สำเนา rays วันจกราชการพระยารัษฎาฯ เสนอ
เนาบคืกระทรวงมหาดไทย . 3 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

ท่านเชื่อว่าความสกปรกเป็นเหตุของการเพาะและแพร่ขยายเชื้อโรค จึงเริ่มณรงค์เรื่องความสะอาดเป็นการใหญ่เมื่อไปตรวจราชการที่ใด พระยารัษฎาฯ จะกวักขันให้ราษฎรรักษาความสะอาดบ้านเมือง บังคับให้คนแลบ้านเรือนให้สะอาด เรียบร้อย ส่งข้าราชการออกไปชี้แจงแก่ประชาชนตามตำบลต่าง ๆ เล่ากันว่า ท่าน จึงกับส่งสบู่ไปให้ใช้ และที่กระป๋องยาคความไม่รู้ราษฎรกลับเอาไปกินเพราะเข้าใจผิด ว่าเป็นขนมจนต้องระดมกำลังแนะนำราษฎรกันเป็นการใหญ่ นอกจากปลูกฝังเรื่องการ รักษาความสะอาดแล้ว เนื่องจากท่านพิจารณาเห็นว่ากุลีจีนที่รอนแรมกันมาคราวละ มาก ๆ กว่าจะมาถึงมณฑลภูเก็ตอาจเป็นผู้นำเชื้อกาฬโรคมาเผยแพร่ จึงได้จัดตั้ง สถานกักโรคหรือที่พักสำหรับตรวจคนไข้ ซึ่งท่านเรียกว่า "กักรันคิงสะเตเซ็น" ขึ้นที่เกาะ ตะเภานา เมืองภูเก็ต และได้กำหนดมาตรการที่น่าสนใจมากดังนี้¹

1. ให้เรือบรรทุกจีนกุลีมาถึงแล้วต้องให้พักที่เกาะตะเภาก่อนทั้งสิ้น
2. หมอจะต้องตรวจทุกคน ถ้ามีผู้ป่วยให้รับรักษาไว้ที่กักรันคิงสะเตเซ็น

นั้นก่อน

3. ถ้าตรวจแล้วพบว่ากุลีนั้นไม่มีอาการป่วยและแข็งแรงก็ให้อาบน้ำนำโกนผม เปลี่ยนเครื่องแต่งกาย เสื้อผ้าเก่าให้ "ลมไฟแล้งทำให้อุณหภูมิ" ชำระร่างกายเรียบ ร้อยจึงให้ขึ้นฝั่ง

4. ส่วนกุลีที่จะไปเมืองระนอง ตะกั่วป่า พังงา กระบี่ ตรัง ต้องให้ขึ้น พักที่กักรันคิงสะเตเซ็น ให้หมอตรวจในท่านองเดียวกัน เมื่อไม่มีอาการป่วยจึงจะปล่อย ไป

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 จดหมายพระยารัษฎาฯ ถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ 2 ธันวาคม ร.ศ 120

ท่านก็โรคดังกล่าวรัฐบาลไม่ไ้ลงทุนแก่ปะการังโค พระยารัษฎาฯ ได้
ชี้แจงยกเหตุผลกล่อมจนนายเหมืองทั้งหลายคล้อยตามและยอมสละเงิน 6,000 เหรียญ
ร่วมลงทุนสร้างขึ้น ส่วนเงินค่าใช้จ่ายของกฐีที่คงพักรักษาอยู่นั้นให้นายเหมืองผู้ตั้ง
กฐีเข้ามาออกทดลองจ่ายไปพลางก่อน ในอัตราที่หักคนละ 1 เหรียญ ค่าตรวจ 25
เซ็นต์ ค่าอาหารตลอดจนค่าโกนศรีษะ ค่าเสื้อและกางเกงใหม่ นายเหมืองที่ออกเงิน
สร้างก็รับถึงสะเตะเซ็น จะถอนทุนคืนได้โดยวิธีการจะรวบรวมค่าที่หักคนละ 1 เหรียญ
ของกฐีจึ้นนำม่อนส่งให้ เมื่อใช้ครบจำนวนแล้ว ที่เหลือให้เป็นรายไ้ชำระถึงสะ
เตะเซ็น และโรงพยาบาลเมืองภูเก็ตต่อไป

นอกจากจัดตั้งท่านก็โรคแล้ว ในท่านสาธารณสุข ท่านยังได้จัดให้มี
โครงการประกันสุขภาพสำหรับกฐีจีนขึ้นอีกด้วย โดยชี้ชวนให้บรรดา "พวกกฐีจะกอง
ออกเงินเดือนละ 5 อัฐ ให้กับโรงพยาบาล ๆ จะตั้งหลายตำบล เมื่อกฐีป่วยไข้
จะได้รักษาโดยไม่เสียอะไร"¹ ไม่จำเพาะแต่ริเริ่มสร้างสิ่งใหม่ ๆ พระยารัษฎาฯ
เอาใจใส่เรื่องการสาธารณสุขของราษฎรมาโดยตลอด หมั่นตรวจและระแวงระวัง
อยู่เสมอ ดังเช่นเมื่อวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 122 ท่านได้มีจดหมายแจ้งไปทาง
กรุงเทพฯ ว่า ที่เมืองระนองบริเวณชายหาดกลางป่าและตามสวนราษฎร มีหนูเหี่ยว
อยู่มากมาย บางทีนอนตายเป็นกอง ๆ เมื่อมีผู้เดินเข้าไปใกล้ก็ไม่หนีเช่นหนูธรรมดา

¹ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/11 จกหมายพระยารัษฎาฯ ถึงเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย วันที่ 29 มกราคม ร.ศ. 126

บางส่วนก็ว่ายนํ้าข้ามทะเลไปฝั่งอังกฤษนับเป็นหมื่นตัว¹ เพราะพระยารัษฎาฯ เกรงว่าเหตุนั้นอาจเป็นเพราะการโรครกกำลังระบาด และจะแพร่เชื้อสู่ประชาชนทั่วไป*

เมื่อพระยารัษฎาฯ บ่วย และไปรักษาตัวที่ประเทศสิงคโปร์ ท่านได้เห็นแพทย์ใช้เครื่องมือเอกซเรย์ จึงคิดซื้อมาใช้ที่โรงพยาบาลเมืองภูเก็ตแต่เพื่อให้เกิดผลจริงจัง ท่านได้ให้หมอแมกซ์ แพทย์ใหญ่ประจำมณฑลไปฝึกหัดใช้เครื่องมือดังกล่าวที่สิงคโปร์ก่อน โดยขอรับรองจากโลเว (หมอสิงคโปร์) ช่วยแนะนำฝึกหัดให้ ที่สุดโรงพยาบาลภูเก็ตจึงได้มีเครื่องมือเอกซเรย์ใช้เป็นครั้งแรก และที่เมืองตรัง ท่านได้บริจาคเงินถึงหมื่นห้าพันบาทแก่หมอคันเล็ปซึ่งโรงพยาบาลมิวชันนารีที่ตำบลทับเที่ยงบริการรักษาพยาบาลราษฎรทั่วไป แม้จนท่านถึงอนิจกรรมแล้วโรงพยาบาลดังกล่าวก็ยังเป็นประโยชน์แก่ชาวเมืองตรังสืบมา

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งในเรื่องบำรุงสุขของราษฎร ที่พระยารัษฎาฯ ได้จัดทำขึ้นที่ภูเก็ตก็คือ จัดตั้งสุขาภิบาลตัวอย่างดังที่ไค้ตั้งขึ้นที่ท่าฉลอม โดยให้มีคณะกรรมการอันประกอบด้วย หม่อมเจ้าประทีพ เกษมศรี ปลัดมณฑลเป็นประธานกรรมการ นายอำเภอเมือง กำนันท้องถิ่น พ่อค้าคหบดีหลายคน หมอแอมเนอร์ (หมอใหญ่ประจำมณฑล) นายตั้งจันทอง (หลวงประเทศ) ร่วมเป็นกรรมการ และจัดการรายไ้ถวาย

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/5 หนังสือเสนอบกกระทรวงมหาดไทยกราบทูลกรม
ขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ : . . . 1 กรกฎาคม ร.ศ. 122

* ปรากฏผลจากรายงานของแพทย์ประจำมณฑลว่า หนูกำลังอยู่ในช่วงอพยพ ไม่ไ้เกี่ยว
กับกาฬโรคแต่ประการใด

การเก็บภาษีล้อเลื่อน ภาษีโรงเรือน ภาษีตลาดสด ฯลฯ คอยดูแลแลถนอมหนทาง
สร้างตลาดสด โรงฆ่าสัตว์ และ ที่ทันสมัยที่สุด ท่านได้จัดให้มีนิคมโสเภณีขึ้น เพราะ
ขณะนั้นผู้หญิงญี่ปุ่น มะลายู มาเก๊า ได้เข้าไปทำมาหากินในเมืองภูเก็ต เพื่อสะดวก
ในการควบคุม พระยารัษฎาฯ จึงได้จัดระเบียบให้บรรดาผู้หญิงเหล่านั้นอยู่ แยกเกี่ยว
กัน เรียกว่าซอยรมณีย์ อันนับว่าเป็นการก้าวหน้ายิ่งกว่าระบบโสเภณีในเมืองหลวง
ในระยะเดียวกัน¹

การส่งเสริมการศึกษา

พระยารัษฎาฯ ตัวท่านเองแม้จะเขียนหนังสือไม่ได้ แต่ท่านก็ตระหนักดี
ในประโยชน์ของการศึกษา ได้พยายามสนับสนุนส่งเสริมในทุกทางโดยเริ่มแรกใช้วัด
เป็นโรงเรียน จัดหาครูไปสอน บางครั้งก็นิมนต์พระสงฆ์ที่พอจะมีความรู้สอนและใช้
เงินบำรุงเมืองจ่ายแก่ครูเดือนละ 4 บาทบ้าง 10 บาทบ้าง นอกจากนี้ยังได้
คัดเลือกบุตรหลานข้าราชการผู้มีสกุลในจังหวัดต่าง ๆ ในมณฑลภูเก็ตไปเรียนภาษา
อังกฤษที่ป็นัง บางคนให้ไปพักที่ห้างโกนหวนของตระกูล ณ ระนอง และบางคนก็ส่งไป
ศึกษาวิชาการต่าง ๆ ที่กรุงเทพฯ เมื่อท่านไปตรวจราชการ พบเห็นเด็กที่อยู่ในวัยเรียน
ก็จะชักชวนเรื่องการเรียนเสมอ ถ้าพบว่าไม่ได้เรียนหนังสือ ท่านจะให้น้ำเด็กขึ้นรถ
ไปที่พักกับท่าน แล้วให้ตามพ่อแม่เด็กมาพบ ชี้แจงให้เห็นประโยชน์ของการศึกษา ใน
กรณีพ่อแม่ยากจนส่งเสียไม่ได้ ท่านจะให้ข้าราชการคนใดคนหนึ่ง เป็นผู้ปกครองแทน
และเมื่อกลับไปตรวจราชการที่นั่นอีกในโอกาสต่อมา ผู้ปกครองคนใหม่ต้องนำเด็กไป
พบทุกครั้ง เพื่อจะได้สอบถามเรื่องการเรียน การอบรมสั่งสอน ถ้าปรากฏผลดีเป็นที่
พอใจ ท่านจะตรารางวัลและชมเชยผู้ปกครองให้ปรากฏ ท่านทำอยู่เช่นนี้เป็นประจำ

¹ชลอ วนะภูติ เขาหัวช้างพาเจ้าเป็นมาเฟีย หน้า 91

จนผู้ปกครอง พ่อแม่ไม่กล้าปล่อยปละละเลยเด็กในปกครองของตน¹ ท่านให้ความสำคัญสนใจในการศึกษาของเยาวชนอย่างจริงจัง เช่นเมื่อไปตรวจราชการที่สุพรรณบุรี พระยารัษฎาฯ จะต้องแวะโรงเรียน เข้าตรวจการสอนของครู และการศึกษาของนักเรียนและการอนามัย บางครั้งท่านจะสอบถามนักเรียน ตรวจดูแถวลูกเสือ แล้วให้โอวาทรวมทั้งรางวัลเด็กนักเรียนเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วให้เลขาประจำตัวเขียนคำทักชมไว้ในสมุดเยี่ยมของโรงเรียนทุก ๆ แห่ง²

เมื่อชาวจีนที่เมืองภูเก็ตได้ขออนุญาตตั้งโรงเรียนสอนภาษาจีนเป็นครั้งแรกในประเทศไทยนั้น ท่านก็ทรงตอบว่าอาจจะเป็นช่องทางให้พวกจีนก่อกบฏขึ้นได้ ถ้ามีนโยบายทางการเมืองได้ จึงหารือกับสมเด็จพระยาคำรงฯ ที่สุพรรณบุรี เห็นพ้องกันว่าควรอนุญาตโดยมีเงื่อนไขบางประการ พระยารัษฎาฯ จึงมอบตึกกงกวน (สมาคม) เก่าของจีนฮ้างยี่ที่รัฐบาลรับไว้เป็นที่ตั้งโรงเรียน บรรดาชาวจีนก็ชื่นชมรัฐบาลไทยว่าไม่กีดกันทางการศึกษาและกลับสนับสนุน ฉะนั้นเงื่อนไขที่ให้เปิดรับนักเรียนโดยไม่จำกัดเชื้อชาติจีนหรือไทย และการเลือกใช้แบบเรียนที่ไม่เป็นภัยต่อประเทศ จึงได้รับการตอบสนองด้วยความเต็มใจ

นอกจากการศึกษาของเยาวชนแล้ว พระยารัษฎาฯ ยังได้ชื่อว่าเป็นผู้ริเริ่มการเพิ่มพูนความรู้แก่ข้าราชการในลักษณะส่งไปปฏิบัติงานต่างประเทศ คือที่นี้

¹ ชุนเสนาขุนวงศ์ภักดิ์ , ล.ค. หน้า 51 - 52

² พระยาสมันตรัฐบุรินทร์ "ประวัติย่อพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)" ประวัติและงานพระยารัษฎาฯ โดยชุนเสนาขุนวงศ์ภักดิ์ หน้า 75

และสิงคโปร์ ท่านมีความคิดที่จะจัด เมืองภูเก็ตให้เป็นเช่นเมืองป็นัง ท่านได้ขอ
อนุญาตต่อรัฐบาลอังกฤษที่จะพาข้าราชการแผนกต่าง ๆ ไปดูงาน เช่น งานเรือนจำ
งานสุขาภิบาล งานโยธา มักเรียนมหาดเล็กรายงานแผนกรัฐประศาสตร์ได้เรียนสำ
เร็จมาแล้วจากเมืองหลวง ท่านก็ยังสนับสนุนให้มีความรู้กว้างขวางยิ่งขึ้นโดยการให้
ไปดูงานต่างประเทศเพิ่มเติม อาทิพระบริรักษ์ภูธร พระบริรักษ์นิตินทร หลวง
อภิรักษ์ราชฤทธิ์ พระอาณาจักร และพระยาสุรินทร์ราช (นภยูง วิเศษกุล) ซึ่งท่านผู้
นี้ต่อมาได้เป็นเทศาภิบาลภูเก็ต วิธีการดูงานต่างประเทศนี้ยอมเป็นประโยชน์มหาศาล
เพราะเป็นโสภณศึกษา ไ้ค้นคว้าเร็วกว่าไปนั่งแช่อยู่ในมหาวิทยาลัย ใด ๆ มาก
ในครั้งกระนั้นหาได้มีใครทำได้อย่างเจ้าคุณธรรมาฯ ไม่¹

นอกจากเขาวชน ข้าราชการ พระยาธรรมาฯ ยังคิดถึงบรรดาภริยาของ
ข้าราชการด้วย เล่ากันว่าในฤดูผลไม้หน้าเงาะเป็นต้น ท่านจะเรียกบรรดาภริยาข้าราชการ
ไปกินเงาะที่จวน โดยแจกมีดหวานให้คนละเล่ม ใครจะกินเท่าไรก็ได้ แต่
ต้องใช้มีดหวาน เมื่อมีงานรับรองท่านก็ได้แบ่งงานช่วยเป็นการแก้พทหน้าพอดกฐิน
ภริยาข้าราชการต้องไปช่วยทำดอกไม้ เกิดทั้งการเวียนรู้ และยังเป็นโอกาสให้สตรี
ชั้นนำของท้องถิ่นได้พบปะ กันเคยกันด้วยในอีกทางหนึ่ง วิธีการดังกล่าวนี้ท่านได้มาแต่
สมัยเป็นเจ้าเมืองตรังจนกระทั่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล *

1 ชลอ วนะภูติ ธ.ค. หน้า 86

* จากคำบอกเล่าของคุณฉัตรคำวัลย์ รัตนคิดถ ณ ภูเก็ต

คุณลักษณะนักปกครองของพระยาวิชาเยนทร์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ "หนังสือหลักราชการ" และโปรดเกล้าฯ พิมพ์พระราชทานแจกข้าราชการในพระราชพิธีทรงส่งกรานต์ พ.ศ. 2457 เพื่อเป็นข้อเตือนสติแก่ข้าราชการในการปฏิบัติงานให้เกิดประโยชน์สูงสุด พระองค์ได้มีพระราชอธิบายว่า การบริหารราชการนั้นขึ้นอยู่กับวิชาจะประกอบประกอบ

1. ความสามารถ ทรงแปลให้ว่า อาจจะทำการทำงานให้เป็นผลสำเร็จได้ก็ยิ่งกว่าผู้มีโอกาสเท่า ๆ กัน¹ เมื่อเปรียบเทียบกับเจ้าเมืองคนอื่น ๆ ในยุคเดียวกันก็นับว่าพระยาวิชาเยนทร์ เป็นผู้มีความสามารถสูง กล่าวคือ เมื่อแรกได้รับโปรดเกล้าฯ ไปเป็นเจ้าเมืองครั้งนั้น เมืองตรังกำลังทรุดโทรมตกต่ำที่สุดถึงขนาดราษฎรต้องถวายฎีกาขอให้อย่าเอาเมือง แต่อาศัยความสามารถเฉพาะตัวในการเลือกใช้ความรู้ที่ตนมีให้เหมาะสมแก่กาลเทศะ สมเหตุสมผล และไม่รอรับคำสั่งจากกรุงเทพฯ เพียงอย่างเดียว เมืองตรังจึงกลับฟื้นตัวขึ้นได้เช่นเดียวกัน เมื่อไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตปัญหาขาดเงินในการสร้าง ขยาย ปรับปรุง ถนนหนทางซึ่งทุกฝ่ายเห็นว่าต้องเร่งทำนั้นเป็นปัญหาใหญ่ ข้าหลวงเทศาภิบาลคนก่อน ๆ จนแม้แต่ที่ประชุมเสนาบดีสภายังต้องยอมจำนน ต่อสภาพการณ์เป็นจริงเช่นนั้น จึงได้เสนอผลักดันไปโอกาสต่อไปและต่อไป แต่แล้ว พระยาวิชาเยนทร์ ไม่ปรากฏว่าสำเร็จการศึกษาอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน กลับสามารถแก้ไขปัญหานั้นได้ จึงก็นับว่าเป็นผู้มีความสามารถตามนิยามพระบรมราชอธิบายข้างต้น เพราะ "ความสามารถเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ในตำรับ

¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือหลักราชการ วิทยาลัยวิชาการศึกษา พิมพ์แจกแก่บัณฑิตที่สำเร็จการศึกษา ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หน้า 3 - 4

คำราอันใด และจะสอนให้แกกันก็หาไฟไม่ ย่อมจะเป็นสิ่งบังเกิดขึ้นในตัวของตนเอง
หาใช่เพาะขึ้นโดยหาคะแนนมาก ๆ ในเวลาสอบไล่ในโรงเรียน หรือโดยประกาศ
นียบัตรหลาย ๆ ใบ ก็หาไม่ไ้¹

2. ความเพียร ทรงแปลว่า "กล่าวหาญไม่ย่อท้อต่อความยากและบากบั่น
เพื่อจะข้ามความชักข้อให้จงได้โดยใช้ความอุตสาหะวิริยภาพมิไ้คล้อย่อน" พระยา
รัชฎาฯ นั้นกิจวัตรจะตื่นแต่เช้ามีค ออกก่าดังกายโดยการเดินและถือโอกาสพบปะราษฎร
ไปในตัว การออกตรวจท้องที่จะออกปีละอย่างน้อย 2 ครั้ง ทุกครั้งจะเป็นลักษณะ
ติดตามงาน ไปให้คำแนะนำ ไปดูแลผลการปฏิบัติตามนโยบาย เพื่อหาทางผลักดันให้
งานดำเนินไปในทิศทางที่ถูกตอง บรรลุหมายปลายทางให้จงได้โดยกลวิธีการต่าง ๆ
กัน ท่านทำอยู่เป็นกิจวัตร ไม่เคยหยุดตัวเองอยู่เฉยและไม่ไ้ลักษณะ "สูงใจขยัน"
เมื่อท่านเห็นว่ววิธีการหนึ่งไม่ไ้ผล ท่านจะไม่หมกมั่งใจจะไ้ใช้วิธีการอื่นต่อไป กระฉิ
การชักชวนให้ราษฎรปลูกยางพารา การชักชวนราษฎรให้ทำสวนครัว เลี้ยงไก่ ทุมเท
พลังงานให้เต็มที่ในการประกอบอาชีพ ล้วนเป็นเครื่องยืนยันว่าท่านนั้นถึงพร้อมด้วย
ความเพียรที่ว่า "ไ้ใช้อุตสาหะวิริยภาพโดยสม่ำเสมอ เพื่อทำกิจการนั้น ๆ ให้บรร
ลุถึงซึ่งความสำเร็จด้วยดีจิงได้"²

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว น.ก.

²น. หน้า 7

3. ความไหวพริบ "ทรงกล่าวว่า ความไหวพริบเป็นลักษณะอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องการสำหรับบุคคลที่จะใช้ในที่ซึ่งบังคับบัญชา

ความไหวพริบเป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นในนิสัยแห่งบุคคลเอง จะหาตัวรับตำรา ใ้ค สำหรับเรียนรู้ก็หาไม่ได้ และยากที่จะสอนกันได้ จะได้อีกแต่เพียงแนะนำหนทาง ให้ฝึกฝนตนเองขึ้นเท่านั้น แต่ถ้าไม่มีพื้นเดิมอยู่แล้ว ถึงจะแนะนำก็หาเป็นผลก็จริงไม่

ความไหวพริบแปลว่า รู้จักสังเกตเห็นโดยไม่ต้องมีใครเตือน ว่าเมื่อมี เหตุเช่นนั้น ๆ จะต้องปฏิบัติการอย่างนั้น ๆ เพื่อให้งังเกิดผลดีที่สุดแก่กิจการทั่วไป และรีบทำการอันเห็นควรนั้นโดยฉับพลันทันท่วงที ตัวอย่างการขยายทำเลที่ตั้งเมือง กระบุรี เมืองศรี และที่ทำการของเมืองภูเก็ต ก็คือ การสร้างถนน ท่าเรือ รองรับ การส่งเสริมให้เพิ่มผลผลิตทั้งที่เมืองศรีและภูเก็ตก็ คือ รวมตลอดถึงการขออนุญาตตาม จัปบุรายที่หนึ่งข้ามเขตก่อนที่จะต้องยอมไปขอหนังสือศุภครนารายณ์ ณ ที่ทำการเมือง เหล่านี้คือ ตัวอย่างว่าพระยารัษฎาฯ ถึงพร้อมด้วยคุณลักษณะข้าราชการนักปกครองที่ คี่ ตามหลักที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงไว้ในประกาศที่สาม

4. ความรู้เท่าถึงการ แปลว่า "การรู้จักปฏิบัติกิจการให้เหมาะสมกับว ะการทั้งปวง คือต้องรู้จักเลือกว่า จะปฏิบัติการอย่างไรจึงจะเหมาะสมแก่เวลา และที่ให้สมเหตุสมผลจึงจะเป็นประโยชน์ที่สุด อันความคึกในทางการใด ๆ ถึงแม้ว่า จะที่ป่านใดก็ตาม แต่ถ้าใช้ไม่เหมาะสมแก่เวลา คือทำก่อนที่ถึงเวลาอันควรหรือภายหลัง เวลาอันควร ก็อาจที่จะไม่ได้รับผลดีเท่าที่ควรได้รับ หรือกลับกลายเป็นผลร้ายไปก็ได้อีก" ² เมื่อพระยารัษฎาฯ ต้องการให้ราษฎรปลูกผักสวนครัว เลี้ยงไก่ เพื่อเป็นทางไ้มาซึ่ง รายไ้ นอกเหนือจากการขายชาวนั้น ในตอนแรกเริ่มท่านใช้วิธีการบังคับ การตรวจสอน

¹ค. หน้า 7 - 8

²ค. หน้า 9

ตรวจตราอย่างกวาดค้น เพราะเข้าใจว่าราษฎรที่เกียจทั้งยังไม่เห็นประโยชน์ เพราะ
การทำมาหากินอยู่ทุกวันก็พอจะยังชีพไปได้ แต่ราษฎรกลัวอำนาจเจ้าเมืองก็จะทำตาม
คอ ๆ ไปเมื่อราษฎรเห็นประโยชน์จะสมัครใจทำ ไม่เห็นเป็นการบังคับ หรือการที่เสีย
รัฐบาลยกมอบที่ดินจากอังกฤษให้ชาวจีนทั่วเป็นโรงเรียนจีน เพื่อผลทางจิตวิทยา
การเมืองหรือการชีวิตเลี้ยงช้างยี่สิบรายช้างยี่ ซึ่งไม่ใช่รูปแบบที่ตนคิดขึ้นมาเอง แต่
อาศัยจำแบบอย่างที่ดีเจ้าพระยาบรมมหารัษฎ์บริรักษ์ (ช่วง บุนนาค) เคยให้
นำมาชกอนแล้วมาดัดแปลง ปรับปรุงบางในบางส่วนให้เหมาะสมแก่เวลาและเหตุการณ์
ย่อมเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าท่านนั้นประกอบไปด้วย "ความรู้เท่าถึงการโดยแท้"

5. ความซื่อตรงต่อหน้าที่ ไม่ได้ทรงหมายความว่าเพียงการไปยังที่ทำงาน
ตามเวลากำหนดหรือเพียงไม่โกงเงินทอง เพราะผู้ไปถึงที่ทำงานตรงตามเวลาราชการ
แต่ไม่ได้สร้างเสริมผลงานเป็นชิ้นเป็นอันอะไรเลยก็มีอยู่ดาษดื่นไป สำหรับการไม่โกง
ไม่กินก็พอทำเนาว่าซื่อตรง แต่จกัว่าในความหมายที่ค่อนข้างแคบ ความซื่อตรงต่อ
หน้าที่แท้จริงแล้วย่อมหมายถึง "ความตั้งใจกระทำกิจการ ซึ่งได้รับมอบให้เป็นหน้าที่
ของตนนั้นโดยซื่อสัตย์สุจริต ใช้ความอุสาหะวิริยภาพเต็มสติกำลังของตนด้วยความ
มุ่งหมายให้กิจการนั้น บรรลุถึงซึ่งความสำเร็จโดยอาการอันงดงามที่สุดที่จะพึงมีหนทาง
จักไปได้"¹ พระยารัษฎาฯ ถึงพร้อมด้วยคุณลักษณะเช่นนี้หรือไม่ น่าจะไม่เป็นที่ต้อง
สงสัย เพราะทรงมีอรรถาธิบายในรายละเอียดต่อไปนี้ว่าคนบางคน "เขามอบให้กวาด
เฉลียง ถ้าจะตั้งใจกวาดไปให้จริง ๆ ก็จะได้ดี แต่มีหาเป็นเช่นนั้นไม่ กลับเห็นไป
เสียว่า ถ้าแม่ไก่เลี้ยงขมคักก็ แล้วก็เคยคิดฟุ้งซ่านแต่ในการเลี้ยงขมคักซึ่งมีหน้าที่
ละทิ้งการกวาดเฉลียงซึ่งเป็นหน้าที่ของตนแท้ ๆ นั้นเสีย คราวนี้คงว่าอย่าให้ไปทำ
หน้าที่เลี้ยงขมคักตามปรารณา พอใจถาวร เปล่าเลย ไพล่ไปคิดถึงบรรดาคนไม่ ถ้า
เปลี่ยนให้ไปทำการรคคนไม่ ก็ไพล่ไปคิดถึงการกวาดกระโถไชรูตอะไรต่ออะไรไปอีก
บุคคลที่เป็นเช่นนี้เป็นตัวอย่างอันแพ่งผู้ไม่ซื่อตรงต่อหน้าที่เบื่องสมอง ซึ่งเขาไปใช้ใน
สิ่งไม่ใช่กิจของตนเลย ผู้ที่ซื่อตรงต่อหน้าที่แท้จริงแล้ว เมื่อรับมอบให้ทำการอะไรก็ต้อง

¹ ค. หน้า 12 - 13

ตั้งใจตั้งหน้าทำการอันนั้นไปอย่างดีที่สุด ปล่อยให้มันเป็นหน้าที่ใหญ่ เขาวินิจฉัยว่า ความสามารถจะเหมาะสมเพียงเท่านั้น หรือจะพอซบเซาขึ้นเลื่อนขึ้นทำงานในตำแหน่งที่สูงกว่านั้นขึ้นไป ถ้าผู้ใดประพฤติให้ออตรงต่อหน้าที่เช่นกล่าวมาแล้วนี้ นับว่าเป็นผู้ควรวางใจให้ทำการในหน้าที่สำคัญได้ เพราะเชื่อใจว่าหน้าที่อะไรที่มอบให้ทำคงไม่ละทิ้ง"¹ พระพระยารัษฎาฯ จะมีคุณสมบัติในประการนี้หรือไม่อย่างไรแก่ การพิจารณา ท่านได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มแต่เป็นเจ้าเมืองกระบี่ เมืองน้อยแล้วไปเมืองตรัง ที่สุดณฑลถูกเกลียดและองคมนตรีทั้งยังมีพระราชดำริจะโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการแล้วแต่ตัวท่านเองได้ทูลปฏิเสธไม่ขอรับพระกรุณา หากท่านไม่กอบกู้ด้วยความซื่อตรงต่อหน้าที่แน่นอนที่สุดว่าท่านคงไม่ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นลำกับดังกล่าว

6. ความซื่อตรงต่อคนทั่วไป คือ การรักษาศาสนาให้เป็นคนควรเขาทั้งหลายจะเชื่อถือได้ โดยรักษาวาจาสัตย์ พูดอะไรเป็นนั่นไม่เหินหันเปลี่ยนแปลงคำพูดไปเพื่อความสะดวกเฉพาะครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง ไม่คิดเอาเปรียบใครโดยอาการอันเขาจะจับแข่งไม่ได้ ไม่ยกตนข่มท่าน ไม่หาทีใส่ตัวหาข้อใส่เขา เมื่อผู้ใดมีไมตรีต่อก็ตอแทนด้วยไมตรีซึ่งผู้ใดมีแก่เขานั้นเพื่อเป็นเครื่องประหาร เขาเองหรือใคร ๆ ทั้งสิ้น"² เมื่อทรงมีพระราชอธิบายความละเอียดคุณลักษณะข้อนี้ไว้ดังข้างต้น จึงเป็นการแน่นอนว่าพระยารัษฎาฯ นั้นซื่อตรงต่อคนทั่วไป กล่าวคือเมื่อได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นเจ้าเมืองตรัง พระยารัษฎาฯ ได้รับพระกรุณาพระราชทานเงินยืม 20,000 เหรียญ เพื่อใช้ในการขยายทุนของราษฎรตามที่พระยารัษฎาฯ เห็นสมควร และเมื่อเกิดทะเลเงินนอกงบประมาณใช้ในการโยธาที่ถูกระงับทั้งขอเก็บและจ่ายเงินจำนวนดังกล่าวเอง ก็ได้รับอนุญาตจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยรวมทั้งกระทรวงการคลัง หรือเมื่อเมื่อนำให้นายเหมืองปรับปรุงการจ้างแรงงานกุลีจากการสัญญาควายาจาให้เป็นระบบระเบียบ

¹ ค. หน้า 12 - 13

² ค. หน้า 16

เช่นที่อังกฤษทำในหัวเมืองของตน ปรากฏว่านายเมืองยอมรับในเหตุผล และกรรมกรก็เห็นดีเห็นงามด้วย¹ ตัวอย่างแต่เพียงไม่กี่กรณีนี้จึงเป็นเครื่องแสดงว่า พระยารัษฎาฯ ได้ชักชวนให้เป็นที่เชื่อถือ ตั้งแต่ในหมู่ราชวงศ์ชั้นสูงจนถึงกรรมกรรับจ้างแรงงานชาวจีน

7. ความรู้จักนิสัยคน ในการทำงานแน่นอนที่สุดว่าเจ้าเมืองไม่อาจจะทำงานแต่คอยกำลังของตนเอง จำต้องอาศัยแรงสนับสนุนจากผู้นับถือชั้นสูงขึ้นไป และผู้นับถือชั้นกลางลงมา พระยารัษฎาฯ ตระหนักดีในความสำคัญของคุณลักษณะประการนี้ จึงจะเห็นได้ว่า พระยารัษฎาฯ เป็นที่โปรดปรานของพระราชาวงศ์ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เป็นลำดับมาจนถึงสมเด็จพระยาเจ้าบรมโกศ การปฏิบัติงานเกือบทุกอย่าง เป็นที่ของพระหฤทัยและพระทัย ท่านรู้ดีว่าควรทำงานอะไร อย่างไรจึงจะเป็นที่ทรงโปรด จึงจะเห็นได้ว่า พระยารัษฎาฯ เป็นที่ชื่นชมและได้รับการยกย่อง พระราชทานคุณความดีมาโดยตลอด ในส่วนผู้นับถือชั้นกลาง พระยารัษฎาฯ ประสบความสำเร็จในการทำงาน ซึ่งแน่นอนว่าท่านไม่ได้ทำด้วยตัวท่านเองทั้งหมด นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นับเป็นผู้ทำงานที่แท้จริง และก่อให้เกิดผลดีทั้งกำหนดไว้ ถ้าท่านไม่รู้จักนิสัยคนเหล่านั้นงานที่ว่าจะบังเกิดผลได้อย่างไร เพราะมนุษย์ก็เป็นเช่นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสไว้ว่า "ถ้าคนเป็นผู้นับถือมีหน้าที่เป็นผู้นับถือคนมาก ๆ การรู้จักนิสัยคนก็ยิ่งเป็นการจำเป็นยิ่งขึ้น เพราะคนเราไม่ใช่ผู้่งแะผู้่งแะ ซึ่งจะออกไปได้โดยไร้ร่อง "สูญ ๆ" หรือเอาไม่ไต่ต่อนักบางคนก็ชอบ ขอบบางคนก็ชอบปลอม เพราะฉะนั้นจะใช่แต่อย่างเดียว หรืออย่างเดียวน่าได้ไหม"²

8. ความรู้จักตนเอง ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า "คนโดยมากที่มีหน้าที่นับถือคน ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนมักเข้าใจว่าตนเองนั้นกันอยู่เป็น 2 พวก

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.53/11 หนังสือพระยารัษฎาฯ ถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๒๒ มกราคม ร.ศ. 126

² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ล.ค. หน้า 17 - 18

คือจำพวกหนึ่ง เห็นว่าการผ่อนผันเป็นสิ่งซึ่งจะทำให้เสียระเบียบทางการไป จึงไม่ยอมผ่อนผันเลย และแปลคำผ่อนผันว่า "เหลวไหล" เสียทีเดียว อีกพวกหนึ่งเห็นว่าการใด ๆ ทั้งปวงควรจะคิดถึงความสะดวกแก่ตัวเองและบุคคลในบังคับบัญชาของตนเป็นที่ตั้ง จึงผ่อนผันไปเสียทุกอย่างจนเสียทั้งวินัยทั้งแบบแผน และหลักของการที่เกี่ยวก็มี ทั้ง 2 จำพวกนี้เข้าใจผิดทั้ง 2 พวก กล่าวโดยสรุปจึงจะเห็นว่าความรู้จักผ่อนผันคือการไม่ยึดระเบียบถึงหรือหย่อนจนเกินไปนั่นเอง เคยได้ยินคนหลายคนกล่าวคำนี้ ข้าราชการไทยว่าขาดความคิดริเริ่ม เหตุเพราะติดอยู่ในกรอบแห่งวินัย และการงานของข้าราชการจึงมักจะล่าช้าเสมอเมื่อเปรียบเทียบกับของเอกชน ข้าราชการที่เคร่งระเบียบวินัยมากมักเข้าใจไปว่าตนคือข้าราชการที่ดี อันที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เมื่อพิจารณาตามหลักราชการที่พระบาทสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงเฉลยไว้ พระยารัษฎาสมุทร เป็นตัวอย่างที่ดีในประการนี้ การปฏิบัติงานของท่านในฐานะเจ้าเมืองมีการผ่อนผันยาวอย่างเหมาะสม ข้าราชการหัวหน้างานประจำเมืองจะต้องอยู่เมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลไปตรวจราชการที่เมืองนั้น ๆ กำหนด ผู้ใหญ่บ้าน นายอำเภอจะต้องไปประชุมตามกำหนด ใครไปไม่ได้อย่างไร ต้องส่งตัวแทนไป มิฉะนั้นจะถูกลงโทษ นักโทษถ้าหนีให้ตามจับ ถ้านักโทษต่อสู้ให้ถึงเสีย เมื่อทรงดำริให้ประชาชนต่างไปทำการเพาะปลูก ท่านได้ขออนุมัติจากรัฐบาลยกค่านาแก่ราษฎรในช่วง 6 ปีแรกและในช่วง 10 ปีแรกสำหรับราษฎรที่ปลูกหมากมะพร้าวและกาแฟ เพื่อยืดเวลาให้ราษฎรพอคั่งตัวไถก่อน ดังนี้ เป็นต้น เพราะท่านเองคงจะมีความเห็นเช่นที่ทรงอธิบายไว้ว่า "การที่จะไม่ผ่อนผันเสียเลยนั้น บางคราวอาจจะทำให้ตนได้ผลหย่อนไป หรือถึงแก่เสียการที่เกี่ยวก็ได้..... การผ่อนผันตะบันไปนั้นไม่มีผลคืออันใด" ¹

9. ความมีหลักฐาน ไม่มีความหมายเฉพาะมีชาติตระกูลสูง หรือวิชาความรู้สูง แต่ทรงอธิบายว่า คนมีหลักฐานคือ

¹ ค. หน้า 23 - 24

1. มีบ้านเป็นสำนักมั่นคง คืออยู่เป็นที่ทางไม่เรื้อน จรจัด
2. มีครอบครัวอันมั่นคง คือมีภรรยาเป็นตัวตน
3. ตั้งตนไว้ในที่ชอบ คือไม่ปรากฏตนเป็นคนสามะเลเทเมา สุ่มฝัน
กินเหล้า หรือเป็นนักเลงเล่นเบี้ยและเล่นผู้หญิง¹

พระยารัษฎาฯ เป็นเจ้าเมืองที่ได้รับการยอมรับนับในหมู่ชาวต่างประเทศ
ทั้งในวงการรัฐบาล การค้า และการศาสนาบาดหลวง ศาสนาจารย์ จึงยอมเป็นข้อ
ยืนยันที่ดีในประการนี้ พระภูล ๗ ระบุว่าเป็นพระภูลเกาแก้ว เป็นที่นับถือ จริงอยู่
พระยารัษฎาฯ มีภรรยาหลายคน แต่ท่านก็อุปถัมภ์ รับรอง ยกย่องตามฐานะอันควร
เป็นที่รู้กันทั่วไป การถูกยิงจนถึงแก่อนิจกรรมของท่านนั้น ศาลฎีกาได้มีคำตัดสิน
กราบทูลทรงทราบ เมื่อวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2457 แล้วว่าเกิดจากความเข้าใจผิด
หาใช่เป็นคังคำเล้าลือว่าท่านได้กระทำการล่วงเกินภรรยาหม่อมนั้นแต่ประการใดไม่
และจากการสอบถามบุคคลในท้องถิ่นที่ยืนยันว่าพระยารัษฎาฯ ไม่มีนิสัยจะกระทำ
การผิดศีลธรรมดังกล่าวได้แน่แท้เลย จึงนับได้ว่า ท่านนั้นเป็นผู้มีหลักฐานตามนัยแห่ง
พระบรมราชาธิบายข้างตน

10. ความจงรักภักดี ทรงแปลว่า "ความยอมสละตนเพื่อประโยชน์
แห่งท่าน นั่นคือความรักชาติ ซึ่งคนสมัยใหม่พอใจพูดอยู่จนติดปาก แต่ซึ่งหาผู้เข้าใจ
ซึ้งทราบจริงได้น้อยนัก"² ในส่วนของชาติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้
เคยทรงกล่าวไว้ครั้งหนึ่งว่า

"การที่จะตัดสินว่าผู้ใดเป็นชาติได้โดยแท้จริงนั้น ต้องพิจารณาว่า
ผู้นั้นมีความจงรักภักดีต่อใคร ถ้าเขาจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม
เขาจึงจะเป็นไทยแท้ แต่ถ้าใครแสดงตนว่าเป็นอิสระแก่ตน ไม่มีความจงรักภักดีต่อ

¹ ก. หน้า 24 - 27

² ก. หน้า 28 - 29

ผู้ใด ก็นี้ต้องจัดว่าผู้นั้นเป็นคนไม่มีชาติเพราะคน ๆ ใดๆ หรือหมู่ใดๆ จะตั้งคนขึ้นเป็นชาติทางหากหาได้ไม่¹

เมื่อพิจารณาพระบรมราชอธิบาย เรื่องความจงรักภักดีในชาติของพระองค์ท่าน จากทั้ง 2 แห่งแล้ว จึงยอมเป็นที่เข้าใจได้ว่า ความจงรักภักดีที่ทรงเน้นก็คือ ความจงรักภักดีในสถาบันกษัตริย์ ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นสำหรับพระยาธรรมาธิคุณที่ทรงโปรดเกล้าฯ แก่พระยาธรรมาธิคุณ มาโดยตลอดและที่สุพรรณราชโพร เลขที่ทรงมีไปถึงหลวงบริรักษ์ บุตรชายหัวปีเมื่อทรงรับทราบข่าวอนิจกรรมยอมจะเป็นเครื่องยืนยันอย่างที่ว่า พระยาธรรมาธิคุณ แม้จะเป็นข้าราชการในหัวเมืองไม่ได้เฝ้าแทนใกล้ชิดตลอดเวลา นั้นเป็นที่ไว้วางพระราชนิพนธ์เป็นที่สุด แน่แน่นอนว่าที่ใครรับพระกรุณาถึงเพียงนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตระหนักแก่พระองค์เองว่า พระยาธรรมาธิคุณ ถึงพร้อมด้วยความจงรักภักดีต่อสถาบันกษัตริย์อย่างยิ่ง จึงทรงมีพระราชนิพนธ์ เลขไปว่า

“รู้สึกเศร้าสลดใจอย่างยิ่ง ในการอนิจกรรมของบิดาของเจ้า ซึ่งเราเชิดชูอย่างสูง ทั้งในฐานะเป็นข้าราชการและเป็นเพื่อน ทั้งนี้เป็นการสูญเสียของตัวเราเองด้วย ขอได้รับความเศร้าใจอาลัยรักอย่างมากจากเรา

(พระปรมาภิไธย) วชิราวุธ² ”

เมื่อได้แจกแจงมาโดยลำดับตามที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ พระยาธรรมาธิคุณ ครั้นนี้เองได้ว่าถึงพร้อมด้วยคุณลักษณะทั้ง 10 ประการ ที่ทรงเรียกว่า “ขุนวิเศษ” ของข้าราชการโดยแท้

และในสมัยศรีอยุธยาที่มีตำราสำหรับข้าราชการควรประพฤติ รู้จักกันทั่วไปว่าพระพิไชยเสนา ซึ่งแม้เวลาจะล่วงมาถึงยุครัตนโกสินทร์ในแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แต่แนวความคิดและธรรมเนียมสำหรับข้าราชการ เช่น พระพิไชยเสนา

¹ อิศวพานุ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” พระราชนิพนธ์ที่นำรัฐของลอนเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 หน้า 141

² ขุนเสนานูวงศ์ภักดี, ประวัติและงานพระยาธรรมาธิคุณ หน้า 106

ยังคงมีอยู่และ เป็นหลักที่พึ่งยาม เพราะพระพิไชยเสนาสอนเสนาบดีให้ประพฤติตนให้
สมกับที่มีอำนาจตามที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้¹ ยุคที่พระยาธรรมาธิราช รัชการ
ก็เป็นยุคราชธานีไทย เช่นที่เป็นมาในสมัยศรีอยุธยา ฉะนั้น ราชการในตำแหน่ง
เสนาบดี เจ้าเมืองทั้งหลายจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะยอมจะส่งผลกระทบต่อความ
มั่นคงของรัฐไทยส่วนรวม ถึงปรากฏในมณฑลอีสานระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม
พ.ศ. 2445 ที่รู้จักกันทั่วไปว่า "ขบถผู้บุญ" สาเหตุหนึ่งที่สำคัญคือ ราษฎรถูกกดขี่
ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากบรรดาข้าราชการหลายเรื่อง อาทิเช่น การอาศัยของโหว
จากกฎหมายในเรื่องการเก็บเงินส่วยและการทำตัวรูปพรรณแว้วควาย ก่อให้เกิดโกง
ประชาชน เป็นต้น ทำให้ราษฎรที่ถูกกดขี่ข่มเหงหันไปเลื่อมใสผู้บุญและพากันเป็น
พรรคพวกของผู้บุญ โดยเชื่อว่าผู้บุญจะมีจะแก้ความยากจนและจะให้สังคมที่เป็นธรรม
แก่เขาได้² แม้ในยุคของเราทุกวันนี้ ความอยุติธรรมของข้าราชการโดยเฉพาะ
ฝ่ายปกครองก็เป็นที่ยอมรับว่ามีส่วนผลักดันสำคัญที่ทำให้ราษฎรหันเหไปจากรัฐบาล การ
ประกาศคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ 66/2523 และ 65/2525 ตลอดจนนโยบาย
ไต่ถามเย็นของแม่ทัพภาค 4 ย่อมเป็นเครื่องยืนยันความจริงในประการนี้ ฉะนั้นในกรณี
ของพระยาธรรมาธิราช กับความเป็นยอดนักปกครอง จึงใคร่ขอยกคำสอนในตำรา
พระพิไชยเสนามาเทียบเคียงในเรื่องความยุติธรรม ซึ่งมีกล่าวไว้ดังนี้³

"1. เสนาบดีจะต้องแสวงหาคำสำหรับราชประเพณีไว้เป็นหลักในการ
ทำนุบำรุงพระนครให้มีความสุขสมบูรณ์ดังที่เคยเป็นมาแต่โบราณ อย่าลบล้างราช
ประเพณีเหล่านั้น หรืออย่าปลดปล่อยละเลยให้ประเพณีที่ค้ำจุนนั้นสูญหายไป เพราะ
ถ้าเป็นเช่นนั้นประชาชนจะไม่พอใจ

¹สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดเห็นทางการเมืองและ
สังคมไทย, หน้า 160

²ม.ร.ว.ปฐม คเนจร, "พงศาวดารมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาค 4
เล่ม 4 หน้า 82

³สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ด.ค., หน้า 157 - 160

2. เสนาบดีจะต้องเอาใจใส่ต่อความเป็นอยู่ของประชาชน สนับสนุน
ความประพฤติปฏิบัติ ตลอดจนการประกอบสัมมาอาชีพของประชาชนที่เป็นประโยชน์
ลดภาษีอากร เพื่อช่วยให้ประชาชนทำงานทำประโยชน์มากขึ้น ทำการห้ามปราม
ประชาชนที่ประพฤติ หรือทำการงานที่ไม่เป็นประโยชน์

3. เสนาบดีจะต้องทรงไว้ซึ่งความยุติธรรม การเป็นผู้ถืออาญาสิทธิ์
ของพระเจ้าแผ่นดินทำให้เสนาบดีต้องมีความรับผิดชอบสูง ถ้ามีผู้ใดกล่าวความ
เรื่องใด ๆ ก็ดี จะต้องสอบสวนให้ถี่ถ้วนก่อนที่จะเชื่อตามคำกล่าวนั้น

4. เสนาบดีจะต้องวินิจฉัยตัดสินความราษฎรอย่างเป็นธรรม ปราศจาก
อคติ 4 ประการ คือ ปราศจากความโลภ ไม่เห็นแก่อามิสสินบน สินจ้าง ทำให้ให้เป็น
กลางทั้งตราฐ ปราศจากพยาบาทอาฆาตจองเวรแก่ผู้ใดทั้งสองฝ่าย ตั้งใจเป็นกลาง
คือพิจารณาพิพากษาโทษคู่ความ เหมือนกับคู่ความนั้นเป็นคนมาจากต่างเมือง ไม่รู้จัก
มักใจมาก่อน วางใจมั่นคงดุจเขาเมรุ.... เสนาบดีนั้นจะเป็นที่พึ่งแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
ดุจปริมณฑลพระศรีมหาโพธิ์มีคุณแก่แผ่นดิน

5. เสนาบดีต้องประพฤติตนโดยอาศัยหลักธรรมสายกลางไม่อ่อนจน
เกินไป เพราะจะทำให้เสียอำนาจ เป็นที่ดูหมิ่น ไม่มีคนยำเกรง แต่ก็ไม่กระด้าง
 เพราะจะทำให้บุคคลชกถ่วงจนเกินไป ไม่มีใครกล้าสมาคมด้วย ทำให้สูญเสียบริวาร
 ดังนั้นเสนาบดีจึงต้องยึดถือทางสายกลาง "ดูสายพิณเส้นกลางไฟเพราะหนัก"

6. เสนาบดีจะต้องรู้จักการลงโทษตามความหนักเบาของความผิด
 การหาทางอบรมก่อน ไม่ควรลงโทษอย่างหนักในความผิดครั้งแรก แต่ถ้ายังไม่
 เข็ดหลาบก็จะต้องปราบปรามอย่างเด็ดขาด แต่อย่าพูดผิดคิดหาความชอบมาทดแทน
 แล้ว ก็อย่าดูถูกอาชญา จะต้องยกโทษให้รางวัลผู้นั้นตามสมควร "ซึ่งจะควรด้วยความ
 ยุติธรรมราชประเพณีสืบไป"

7. เสนาบดี จะต้องหาทางผูกใจคนด้วยไมตรีจิต ด้วยความเมตตา
 กรุณาอย่างเสมอหน้าทั่วกัน ถ้ามีคุณธรรมเพียงตรงดังนี้แล้ว เท่ากับเป็นการผูกใจคน
 ไว้ตลอดไป ผู้อยู่ข้างขึ้นมีผู้จะรักใคร่ยำเกรง และอาสาทำงานใดแก่ผู้ว่าร่างกาย

และชีวิตโดยไม่คำนึงถึงความยากลำบาก เพราะเห็นผลของความกรุณานั้น

8. เสนาบดีจะต้องวางตนให้เป็นที่ยอมรับของประชาชน จะต้องทำตัวให้เป็นที่พักพิงของประชาชน และไพร่พลทั้งหลาย "คฤกษพฤกษา ปากวาง ทะเล ภูเขา เป็นที่อาศัยของสัตว์" เพราะประชาชนเป็นพื้นฐานสำคัญของบ้านเมือง เสนาบดีกับประชาชนและไพร่พลต่าง เกิดมูลซึ่งกันและกัน ทั้งพาอาศัยกัน

9. เสนาบดี จะต้องรู้ถึงการเอาชนะศึกด้วยการพิจารณาปัจจัย 3 ประการที่ก่อให้เกิดชัยชนะคือ รู้จักกำลังนายทหาร ว่ามีกำลังปัญญาอาวุธ และความกล้าหาญหรือไม่ รู้จักชัยภูมิที่จะสู้ศึกสงครามว่าจะได้เปรียบหรือเสียเปรียบอย่างไรบ้าง และรู้จักนิสัยของกำลังพลว่ากล้าหาญหรือขลาด จะได้ใช้ให้ถูก อย่าขึ้นใจใช้คนขลาดไปทำงานที่ต้องการความกล้าจะเสียงานหมด นอกจากนี้ยังจะต้องรู้จักผ่อนปรนกำลังศึกอีกด้วย จึงจะเกิดชัยชนะได้

10. เสนาบดี จะต้องรู้จักให้บำเหน็จความดีความชอบตอบแทนอย่างเหมาะสม

11. เสนาบดี จะต้องฉลาดในการคบหาสมาคม จะคบกับใครจะต้องพิจารณาให้รอบคอบ อย่าเผยความลับแม้แต่มิตร สนิท การรักษาความลับเป็นสิ่งสำคัญ แม้จะโกรธก็ต้องควบคุมอารมณ์ อย่าโกรธจนเปิดเผยความลับ จะต้องรู้จักอุบายซ่อนกลศัตรู

ท้ายที่สุด พระพิไชยเสนาได้สรุปไว้ว่า เสนาบดีพึงปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับที่ได้รับพระราชกรุณาโปรดเกล้าฯ ไว้วางพระหฤทัย เพื่อจะได้ทำนุบำรุงพระนครไพร่ฟ้าประชากร ทั้งในและรอนนอกเขตพระราชอาณาจักรให้มั่นคง เป็นที่พักพิงของประชาชนทั่วไป และไต่ถามอีกว่า การสุจริตต่อพระเจ้าแผ่นดินและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน อาจทำให้บุญประพฤติกุศลกรรมนี้ บรรลุถึงความสำเร็จทั้งในโลกมนุษย์และสวรรค์ได้ไหมที่สุด"

เมื่อพิจารณาโดยเนื้อหาสาระแล้ว จะเห็นว่าหลักการอันเป็นพระนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ และหลักพระพิไชยเสนานั้นมีความเหมือนกันอย่าง

มากในสาระสำคัญ จึง เมื่อนำวัตรปฏิบัติของพระยารัษฎา มาเปรียบเทียบกับหลัก
พระพิไชยเสนา ผลสรุปที่ออกมาก็คือพระยารัษฎา นับได้ว่าเป็นข้าราชการที่
"สมกับที่ได้ทำหน้าที่บรรพชาศักรและบริวาร เพื่อจะได้ทำนุบำรุงพระนครไพร่ฟ้า
ประชาราษฎร์"

บางท่านอาจจะเห็นไปว่า การยกย่องพระยารัษฎา โดยใช้หลักราชการ
และหลักพระพิไชยเสนา เข้ามาเป็นตัวบทพิสูจน์นั้นย่อมแสดงว่า พระยารัษฎา เป็น
นักปกครองที่ดี แต่ในยุคนั้นในทัศนะเก่า ๆ มีข้อมูลปัจจุบัน ซึ่งหาเป็นเช่นนั้นไม่
หลักการบริหารรัฐกิจใดชี้ให้เห็นว่าการปกครองที่ประสบผลสำเร็จได้นั้น ปัจจัยสำคัญ
ประการหนึ่งก็คือผู้นำ และผู้นำที่จะทำให้เกิดผลดังเช่นที่ว่าจะต้องประกอบด้วย
คุณสมบัติดังนี้¹

1. เฉลียวฉลาด
2. มีการศึกษาอบรมดี
3. มีความเชื่อมั่นในตนเองไม่โลเล
4. มีกำลังใจสูงในการทำงาน
5. มีประสบการณ์ในการปกครองบังคับบัญชา เป็นอย่างดี
6. มีชื่อเสียงเกียรติคุณดี
7. สามารถเข้ากับคนอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี
8. มีสุขภาพอนามัยดี
9. มีความสามารถเหนือระดับความสามารถของบุคคลธรรมดา
10. มีความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างทั่ว ๆ ไปขององค์การและโครงสร้าง
ของหน่วยงานที่ตนปฏิบัติอยู่โดยเฉพาะ
11. มีความสามารถเผชิญปัญหา เฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นในการปฏิบัติงาน
ประจำวันได้ทันทางที่

¹ ผู้สืบทอด สัตยมานะ, การบริหารรัฐกิจ, หน้า 88 - 89

12. มีความสามารถในการคาดการณ์หรือทำนายเหตุการณ์ หรือปัญหาที่จะเกิดขึ้นล่วงหน้าและหาทางที่จะป้องกันมิให้เหตุการณ์ หรือปัญหานั้นเกิดขึ้นได้

คุณสมบัติแห่งความเป็นผู้นำของพระยาภิรมย์ภักดี หากจะพิจารณาแยกตามหลักการข้างต้นจะเห็นได้ค่อนข้างชัดเจน กุศโลบายหลายอย่างของพระยาภิรมย์ภักดี นับแต่การชักชวนลือโดยการทำความไม่กระจ่างขึ้น ไม่ว่ากรณีเสนอแนะรัฐบาลให้รีบดำเนินงานเดินสายโทรเลขให้แล้วเสร็จโดยเร็ว หรือการปลดปล่อยพลเมืองที่ถูกเกณฑ์เป็นตำรวจในวันที่ครบกำหนด 2 ปีโดยไม่ชักช้า ซึ่งนับว่าตรงกับหลักการทางสังคมวิทยาที่ว่า ชาวลือนั้นจะแปรผันตามความสำคัญ และความลึกซึ้งของเรื่องนั้น

($R = I + A$) การลือกันว่ารัฐบาลจะตัดหัวราษฎรไปฝังเสาโทรเลขก็ถือว่าการเกณฑ์เป็นตำรวจไม่ใช่จะมีกำหนดเพียง 2 ปีก็ถือเป็นเรื่องสำคัญสำหรับราษฎร เมื่อความสำคัญมีมากและไม่รู้อย่างแจ่มชัด การคาดคะเนและเล้าลือต่อ ๆ กันไปจึงเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ฉะนั้นการจะยุติชาวลือในประเด็นความสำคัญของข่าว ย่อมยากจะทำให้ตกลงได้ เพราะสิ่งที่มากระทบผลประโยชน์ของชนย่อมสำคัญเสมอ แต่ความคลุมเครือสามารถจะทำให้กระจ่างได้ เมื่อรู้ชัดว่าอะไรเป็นอะไร การคาดคะเน การคาดคะเนเล้าลือจึงย่อมไม่เกิด เพราะโดยธรรมชาติของมนุษย์ สิ่งที่รู้ชัดแจ่มย่อมหมดความสนใจ ใครจะบอกก็จะไม่คิดใจลือต่อไปอีก นิยามเป็นข้อพิสูจน์ว่าพระยาภิรมย์ภักดี ท่านพร้อมในเรื่องของความเฉลียวฉลาด

ในประเด็นการศึกษาที่จริงอยู่พระยาภิรมย์ภักดี ไม่ปรากฏว่าได้เข้ารับการศึกษาศึกษาในสำนักใด และชาวบางกระแสนั้นว่า ท่านอ่านหรือเขียนหนังสือไม่ทราบใด ๆ ไม่ได้เลย เว้นแต่เซ็นชื่อ นับเป็นคุณลักษณะพิเศษของข้าหลวงเทศาภิบาลยุคเดียวกัน แต่อาศัยว่าท่านได้เดินทางไปยังดินแดนต่าง ๆ ทั้งประเทศจีน ยุโรป หัวเมืองมณฑลอุดรจนจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศ มีโอกาสสมาคมเสวนากับท่านผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาวิชาการ อาชีพต่าง ๆ ได้เห็นใคร ๆ ได้ฟังอย่างมากเมื่อประกอบความช่างสังเกตและจรรยา ความรอบรู้ของท่านจึงกว้างขวางลึกซึ้งอย่างยากจะหาผู้ใด

เทียบเคียงได้ จนท่านสามารถแต่งตำราแจกจ่ายแก่ราษฎร (โดยบอกให้เขียนจด)
แนะนำในเรื่องการงานอาชีพต่าง ๆ "ท่านสามารถพูดได้ถึง 9 ภาษา หากจะ
ประเมินท่านตามหลักการของ น.ม.ส. ที่ว่าคนที่มีความรู้หรือเรียกว่ามีการศึกษานั้น
ไม่ใช่ว่าจากการที่เขาเรียนหนังสือชั้นไหน แต่ถือว่าเป็นผู้มีภาษาดี ประพฤติดี รสนิยมดี
วัฒนธรรมดี ช่างใคร่ครอง และทำได้ตามความรู้"¹ แล้ว ต้องนับว่าพระยารัษฎา
ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติในประการที่สองนี้อย่างแน่นอน

ในการปกครอง พระยารัษฎาฯ ใช้วิธีการทั้งชู ทั้งเกณฑ์ ทั้งกำหราบ และ
ชักนำราษฎรในการประกอบอาชีพรวมทั้งช่วยเหลือทางราชการสร้างถนน สะพาน
แพจะกล่าวได้ว่า มากยิ่งกว่าเจ้าเมืองคนอื่น ๆ ในยุคเดียวกัน จนมีผู้ร้องทุกข์ต่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนที่จะสะอึกหวั่นไหว ท่านกลับเสนอให้
เรียกราษฎรมาไต่สวนหาข้อเท็จจริง เพราะข้อที่ฟ้องนั้นยังน้อยไปกว่าที่ท่านได้กระทำ
จริง ๆ ทั้งนี้โดยเชื่อมั่นในความสุจริตใจของตนเอง และผลดีที่จะบังเกิดแก่ราษฎรใน
ที่สุด บุคคลที่เชื่อมั่นในตนเองไม่โลเลยอมกล้าตัดสินใจ และบุคลิกภาพที่การปรากฏตัว
รวมทั้งการพูด การแสดงความเห็นย่อมจะน่าเลื่อมใส มีสง่าราศรี ไม่ว่าจะพูดกับใคร
ที่ไหนเมื่อไรในที่ประชุมชาหลวงเทศาภิบาล หรือที่ประชุมกรรมการเมือง หรือการ
แนะนำราษฎร ล้วนแต่เป็นที่ศรัทธาทั้งสิ้น

ในแง่ของกำลังใจไม่ทอดยอในการงาน พระยารัษฎาฯ ได้พิสูจน์ให้เห็น
หลายครั้งว่า ท่านไม่ทอดอาลัยเมื่อพบอุปสรรค แต่จะมีพลังในการคิดหาทางแก้ไขอยู่เสมอ
เป็นความจริงที่ว่า ในการบริหารงาน "เงิน" เป็นเสมือนโลหิตที่ช่วยให้งานดำเนิน
ไปได้ หากเสียซึ่งเงินแล้ว งานทุกอย่างก็หยุดชะงัก ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนี้ในหลาย
โครงการ หลายหน่วยงานเห็นพ้องต้องกันว่าควรจะต้องจัดทำอย่างรีบด่วน แต่ติดขัดที่
"งบประมาณ" ไม่มี จึงต้องยับยั้งไว้ก่อน เช่นเกี่ยวกับการปรับปรุงการคมนาคมในเมือง
ภูเก็ตนั้น พระยารัษฎาฯ ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า จนเงินแต่หากไม่จนความคิด ปัญหา

¹ลลว วนะภูติ, เขาหัวช้างเจ้าเป็นมาเฟีย, หน้า 107

ยอมแก้ไขตัวเองไปได้ ท่านไม่หมกมุ่นใจ ไม่ทกทองเมืองอเหารรัฐบาลมาโปรด
แต่คิดหาหนทาง จนที่สุดไม่เพียงจะปรับปรุงการคมนาคมให้ดีขึ้นจนเป็นที่ยอมรับแม้ใน
หมู่ชาวต่างประเทศ ท่านยังสามารถสร้างที่ทำการ เมืองขึ้นใหม่ได้โดยอาศัยเงินนอก
งบประมาณที่หามาได้

ปี 2525 เป็นปีที่กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานีครบรอบ 200 ปี นอกจาก
จะจัดงานเฉลิมฉลองทั่วทั้งประเทศตลอดปีแล้ว รัฐบาลยังได้แต่งตั้งคณะกรรมการ
วันข้าราชการพลเรือน พ.ศ. 2525 ขึ้นชุดหนึ่งด้วย คณะทำงานชุดนี้ได้ศึกษาผลงาน
ของข้าราชการไทยในรอบสองศตวรรษแห่งการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานี
และได้ประกาศยกย่องให้พระยาธรรมาธิราช เป็นหนึ่งในบรรดาข้าราชการพลเรือนดีเด่น
สาขาการปกครอง ฉะนั้นในประเด็นความมีประสพการณ์ในการปกครองบังคับบัญชา
เป็นอย่างดี จึงยอมสรุปได้โดยง่ายว่า พระยาธรรมาธิราช ถึงพร้อมด้วยคุณลักษณะนี้โดย
แน่นอน

ประเด็นถัดมาคือ ผู้นำต้องมีชื่อเสียงเกียรติคุณดี กล่าวคือมีชาติกำเนิด
จากตระกูลที่ดี เป็นที่เคารพนับถือ พระยาธรรมาธิราช ถึงที่ทราบกันแล้ว ท่านเป็นบุตร
พระยาคำรงสุจริตมุนีศรีภักดี ต้นตระกูล ณ ระนอง ตระกูลของท่านเป็นตระกูลใหญ่
ของภาคใต้ เทียบได้กับตระกูล ณ นคร และ ณ สงขลา สมาชิกของตระกูล ณ ระนอง
หลายคนได้รับราชการและได้แสดงความสามารถให้ประจักษ์ว่า เป็นตระกูลขุนนางใหม่
ที่มีความคิดก้าวหน้า เป็นเจ้าเมือง ที่มีชื่อเสียงในฐานะ "นักพัฒนา" พอ ๆ กับนัก
ปกครอง¹ ความเป็นมาของท่านเมื่อถึงแก่อนิจกรรม ยังได้รับพระราชทานที่ดินที่ไหลเขา
ระฆังทอง อำเภอบางนอน จังหวัดระนอง เป็นเนื้อที่การรังเส้นใต้ 375 เส้น กับ
300 ตารางวา พร้อมกับได้มีพระราชหัตถเลขาพระราชทานที่ฝังศพความว่า "เราได้
อนุญาตที่ดินให้แก่พระยาธรรมาธิราชแล้ว พระยาธรรมาธิราชและผู้ที่สืบตระกูลต่อไป

¹สงวน ส่งเมือง รายงานการวิจัยเรื่อง ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาล
ที่ 5 และผลกระทบที่มีต่อปัญหา - การเมือง การปกครองปัจจุบัน : ศึกษาเฉพาะ
กรณีภาคใต้, หน้า 145

จะก่อสร้างสิ่งหนึ่งสิ่งใด ขึ้นในที่นั่นก็ก่อสร้างได้ตามความประสงค์ให้ตำบลซึ่งกล่าวมานี้ คงเป็นที่สำหรับฝังศพในตระกูลพระยารัตนเศรษฐีสืบไป ผู้ใดคนหนึ่งจะทำลายหรือถอนสิ่ง ที่ตระกูลของพระยารัตนเศรษฐีก่อสร้างไว้โดยความกตัญญูอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ได้"¹

คุณลักษณะในประการที่ 7 คือความสามารถเข้ากับคนอื่น ๆ ได้ดี หรือ ความมีมนุษยสัมพันธ์นั่นเอง พระยามหาอำมาตยาธิบดีได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับพระยารัษฎา ไว้ตอนหนึ่งว่า "พระยารัษฎาบุรุษ... เข้าและคบคนได้ทุกชั้นและทุกระดับ ไกลใกล้เสีย เมื่อถึงเวลาควรให้ ก็ให้ได้สนิทอย่างก็อย่างจีน โดยไม่ทำให้ผู้รับรู้ตัว"² ซึ่งแน่นอนว่าการให้คือการสร้างมิตรไมตรีในทางหนึ่ง บุคคลย่อมชอบผู้ที่ให้มากกว่าผู้ที่ รอรับแต่รับอย่างเดียว แต่การให้โดยปราศจากศิลปะ ย่อมจะก่อผลในทางตรงกันข้าม นอกจากนี้โดยหลักความจริงอีกประการหนึ่ง บุคคลที่สามารถเข้ากับคนอื่น ๆ ได้ดี ย่อม จะต้อง เป็นบุคคลที่รู้จักนิสัยคน จำแนกได้ว่าใครเป็นอย่างไร ฉะนั้น เมื่อต้องสัมพันธ์ กว้างจะต้องเป็นในลักษณะใด ก็เหมือนกับหมอวางยาได้ถูกกับโรค หรือครูที่เลือกใช้วิธี การสอนที่เหมาะสมกับนักเรียน การรักษาโรค การสอนจึงสัมฤทธิ์ผล พระยารัษฎา คงได้กล่าวไว้ในตอนต้นตามหลักราชการพระราชนิพนธ์แล่นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 เป็นผู้ ที่รู้จักนิสัยคนเป็นอย่างดี ฉะนั้น ท่านย่อมจะต้องเข้ากับบุคคลอื่น ๆ ได้ดีโดยนัยที่ได้ อธิบายมานี้

หมอคันเล็ปได้เคยเล่าถึงพระยารัษฎา ไว้ว่า เป็นคนอ้วนใหญ่ ซึ่ง สำหรับคนทั่วไปแล้วมักจะดูอวบ เกียจคร้าน แต่ท่านกลับไม่เคยอยู่นิ่ง ทำงานตลอด เวลา และขะเคียวกันเป็นหลักฐานที่ปรากฏยืนยันว่าพระยารัษฎา เป็นผู้ถึงพร้อมด้วย ปฏิภาณไหวพริบ สติปัญญาที่ละเอียด มี ความมานะอย่างสูง ซึ่งหากให้หลักการที่ว่า "จิตใจที่ดีเยี่ยมอยู่ในร่างกายที่แข็งแรง" มาเป็นดัชนีวัดแล้ว ย่อมจะต้องสรุปได้ว่า พระยารัษฎา มีสุขภาพที่ดี

¹ องค์การการกุศล, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 หน้า 30

² ขุนเสนาณรงค์, ล.ก., หน้า 86

สำหรับคุณสมบัติในแง่ความสามารถที่เหนือกว่าระดับบุคคลธรรมดา บ่อม
ไม่ต้องอธิบายเพิ่มเติมแค่ประการใดเพราะพระยาธรรมาธิราชสามารถทำในสิ่งที่หลายคน
ทำไม่ได้และคิดได้ในสิ่งที่คนทั้งหลายถึงแก่อับจนปัญญาหลายต่อหลายครั้ง

คุณสมบัติประการถัดไป คือความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างทั่วไปขององค์กร
และโครงสร้างของหน่วยงานที่ตนปฏิบัติอยู่โดยเฉพาะ การขอพระราชทานผูกภาษี
เมืองครั้ง เมื่อได้รับโปรดเกล้าฯ ไปเป็นเจ้าเมือง เพื่อจะได้ไปจัดแบ่งให้กับชาวจีน
ซึ่งมีบทบาท อิทธิพลในท้องถิ่นขณะนั้นว่า เป็นการโยงความสัมพันธ์ระหว่างท่านกับบรรดา
ชาวจีนเหล่านั้นก็ดี การขอพระราชทานอำนาจ เช่นเดียวกับข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล
พายัพในการตรากฎหมายออกใช้ก่อน เมื่อใดหรือกับอธิบดีมณฑลแล้วก็ดี นับเป็น
ตัวอย่างเพียงส่วนน้อยที่แสดงว่าท่านรู้ว่าในองค์การบริหารที่ท่านรับผิดชอบอยู่มีปัญหา-
อุปสรรคที่ทำให้การปฏิบัติงานไม่บังเกิดผลโดยเต็มที่ และสมควรจะดำเนินการแก้ไข
และควรจะแก้ไขอย่างไรจึงจะเหมาะสม

ที่สุดที่ว่า ผู้นำต้องถึงพร้อมด้วยความสามารถที่จะเผชิญปัญหาเฉพาะหน้า
ที่เกิดขึ้นได้อย่างทันด่วนที่ และสามารถคาดการณ์หรือทำนายเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นได้
ล่วงหน้า รวมทั้งหาทางป้องกันมิให้เหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นได้ นี่ก็คือคุณลักษณะอย่าง เกี่ยว
กับที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงเรียกว่า "ไหวพริบ" นั้นเอง ฉะนั้นจึงไม่
ต้องสงสัยว่า ท่านมีคุณลักษณะในประการนี้หรือไม่

พระยาธรรมาธิราช เป็นผู้นำที่มีความสามารถอย่างไม่ต้องสงสัย เมื่อพิจารณา
โดยอาศัยหลักการดังแจ่มแจ้งมาข้างตน และวิธีการที่ช่วยให้ท่านประสบผลสำเร็จอย่างสูง
ก็เช่นเดียวกับผู้บริหารคนอื่น ๆ คือ¹

1. โด่สงัดให้ผู้อื่นบังคับบัญชา เห็นว่ามีความรู้ในงานที่รับผิดชอบ
เพราะความรอบรู้จะสร้างความเชื่อมั่นและเคารพนับถือจากผู้อื่นที่บังคับบัญชาไ้มาก

¹ สมโภชน์ นพคุณ, "การพัฒนาความสามารถในการเป็นผู้นำ" วารสารข้าราชการ,
ปีที่ 27 ฉบับที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2525 หน้า 32 - 34

2. มีความจริงใจต่อผู้บังคับบัญชา หนึ่งบอกกล่าวให้ผู้บังคับบัญชาทราบอยู่เสมอในการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในเรื่องนโยบาย ระเบียบแบบแผน กฎข้อบังคับ วิธีการต่าง ๆ ในการปฏิบัติงาน

3. ท่านเป็นผู้สอนแนะที่ดีแก่ผู้บังคับบัญชา ไม่เพียงแต่ออกคำสั่ง ยังต้องเป็นครูที่คอยบอก แนะนำ สอน ผู้บังคับบัญชาในเรื่องการปฏิบัติงาน เพื่อให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

4. ท่านเป็นคนที่มีแน่นอน และเด็ดเดี่ยวมั่นคงในความคิดเห็นที่ถูกต้อง แต่ไม่ใช่ลักษณะหัวรั้น ไม่ยี่นคี่ หรือรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น

5. มีความซื่อสัตย์และความยุติธรรมต่อผู้บังคับบัญชาทุกคน ไม่หุนเหว และไม่เล่นระบบพวกพ้องในการบริหารที่รับผิดชอบอยู่

6. รู้จักผู้บังคับบัญชาเป็นอย่างดีเท่า ๆ กับต้องให้ผู้บังคับบัญชารู้จักตน

7. เป็นคนช่างสังเกต และมีจิตวิทยาบางพอสมควร ที่พอจะรู้ว่าในหน่วยงานมีอะไรเกิดขึ้น และเป็นอย่างไร

8. มีทักษะในการสื่อความหมายได้เป็นอย่างดี ต้องมีความสามารถในการพูด สนทนา ชี้แจงแนะนำ หรือสอนกับบุคคลประเภทและระดับต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้บังคับบัญชา ต้องบอกกล่าว แนะนำ ชี้แจง สอนแนะให้คำปรึกษาหารือ เรื่องนโยบายระเบียบวิธีการ และวิธีการทำงานตลอดเวลา

เปรียบเทียบลักษณะนักปกครองของพระยาธรรมาธิราชกับข้าหลวงเทศาภิบาลอื่น ๆ ในยุคเดียวกัน

เมื่อได้ศึกษาประวัติการปกครองของพระยาธรรมาธิราชฯ โดยละเอียดแล้ว จะเห็นความจริงอย่างหนึ่งว่า พระยาธรรมาธิราชฯ เป็นนักปกครองที่จัดทำหัวก้าวหน้ามาก ในยุคของท่าน คือช่วงรัชกาลที่ห้าและหก แห่งราชวงศ์จักรี พฤติกรรมทางการปกครองของท่านหลายอย่างบ่งให้เห็นว่า

1. พระยารัษฎาฯ มีสายตากไกล และเข้าใจเรื่องการวางผังเมือง เป็นอย่างดี การย้ายที่ตั้งเมือง การสร้างเมืองใหม่ การวางแผนตัดถนนให้รับกับการ ขยายตัวบ้านอื่น ๆ เช่นทางรถไฟ การสั่งห้ามราษฎรตัดไม้ทำลายป่า การทำไร่ เลื่อนลอย ทั้งสิ้นเหล่านี้คือข้อพิสูจน์ที่ดี

2. พระยารัษฎาฯ เลิศไปควยคิดปกครองปกครอง โดยเฉพาะการ ปกครองคนในหัวเมืองภาคใต้ ซึ่งรัฐบาลเคยฝังใจมานานแล้วว่า "เป็นหัวเมืองที่ บังคับยาก" โดยใช้การปกครองแบบพ่อปกครองลูก สนับสนุนถึงกันและกันได้ง่ายถือ ประโยชน์ราษฎรเป็นที่ตั้ง และกระทำการโดยเจตนาดี ถึงจะเข้มงวดขนาดว่าดู แต่ ราษฎรก็ยอมรับ เพราะราษฎรรักใคร่ที่สมเด็จพระยาคำรงฯ ได้เคยคร่ำไว "สั่ง เกตุราษฎรหัวเมืองปัตตานีไสล เปนคนว่าง่าย ถ้าเห็นว่าทำโดยตรงโดยจริงแล้ว จะว่ากล่าวประการใดก็เชื่อฟัง"¹

3. พระยารัษฎาฯ มีโลกทัศน์แบบพ่อค้าคนที่เจ้าเมืองหรือเทศบาล อื่น ๆ โดยส่วนใหญ่มีโลกทัศน์แบบเจ้าขุนมูลนาย จึงจะเห็นว่าท่านคิดดำเนินงานจัดการ บ้านเมืองในลักษณะลงทุนแล้วค่อยเรียกผลกำไรในภายหลัง การขอพระราชทานเงิน ยืมไปแบ่งสรรให้ราษฎร เมืองตรังใช้ในการลงทุนขยายการเกษตร การให้เจ้าอากร ผืนรับภาระเหมาเรือไปรับกรรมการจากเมืองจีน การรับจัดทำถนน ทางน้ำแทน นายเหมือง แล้วเรียกค่าชกเชยในอัตราที่สูง โดยใช้ความเร็ว ความคล่องตัวใน การทำงานของนายเหมืองเป็นเครื่องล่อ การจัดสร้างท่าเรือที่กันตัง ท่านเรศที่ฎเกิด เพื่อให้เรือใหญ่เข้าเทียบขนส่งสินค้าได้โดยสะดวก ท่านมองเห็นว่าการค้ากับต่าง- ประเทศจะทำให้เศรษฐกิจรุ่งเรือง และเพื่อการนี้จำเป็นต้องมีท่าเรือทันสมัย การ แข็งแรง ในด้านการส่งเสริมการเพาะปลูก ท่านยังพยายามกระตุ้นให้ราษฎร เปลี่ยน

¹ เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยที่เจ้าพระยาบวรราช (ปั้น สุขุม) เป็น ขาหลวงเทศบาล ร.ศ. 115 - 125 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อม ประยูร โสนกุล ณ อยุธยา ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 23 มีนาคม 2520 หน้า 95

จากการปลูกเพียงเพื่อยังชีพเป็นการปลูกเพื่อการค้า นับได้ว่าพระยาธรรมาธิปไตย เป็นนักปกครองที่เข้าใจเรื่องการค้าอย่างดียิ่งยากจะหาคนเทียบได้

4. พระยาธรรมาธิปไตย เป็นนักพัฒนาชนชั้นเกี่ยวกับที่เป็นนักปกครอง โดยที่ท่านใช้หลักการพัฒนาชุมชน คือ วิธีการสร้างชุมชนให้เจริญ โดยอาศัยกำลังความสามารถของประชาชน และความช่วยเหลือของรัฐบาลร่วมกัน¹ นโยบายการให้ราษฎรร่วมรับผิดชอบในการรักษาความปลอดภัยของชุมชน การให้ราษฎรร่วมมือกับทางราชการสร้างถนน สร้างสะพาน ทั้งแรงงานหรือทุนทรัพย์สำหรับผู้อื่นจะกิน เป็นลักษณะให้ชุมชนช่วยชุมชน อันเป็นหัวใจของการพัฒนาชุมชน ดังที่นายกรัฐมนตรีพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้กล่าวไว้ว่า "การพัฒนาไม่ใช่การหยิบยื่นให้แบบสังคัมสงเคราะห์ แต่ต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา เพื่อที่จะให้ช่วยตัวเองได้"²

5. พระยาธรรมาธิปไตย มีความเชื่อมั่นในตนเองสูงมาก ฉะนั้นจึงไม่หวั่นไหว แต่จะมุ่งมั่นในความคิดที่เห็นว่าถูกต้องแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ตรัสเล่าถึงคุณลักษณะประการนี้ของพระยาธรรมาธิปไตยไว้ว่า "เกล้ากระหม่อมเคยได้ยินเกี่ยวกับนายพินิจราชการ ซึ่งภายหลังเป็นพระยาอะไรก็ลืมเสียแล้ว เวลานั้นเป็นปลัดเทศาภิบาลอยู่เมืองภูเก็ต เจียงกันด้วยเรื่องการทำไร่ซึ่งผู้ทำโค่นต้นไม้ใหญ่ลง แล้วสูบลไฟเอาชีเกาทำเป็นปุ๋ย ปลูกผักแพง แดงถั่วลงชั่วปีเดียว แล้วก็ทิ้งไปทำที่อื่นอีก ที่เก่านั้นเต็มไปด้วยหนามคา หยาประโยชน์อะไรอีกมีไคเลย พระยาธรรมาธิปไตยสั่งห้ามไม่ให้ทำไร่อย่างนั้นอีก นายพินิจค้านว่าห้ามแล้วคนพวกนั้นมันจะทำอะไรก็ได้ มีภูกียกกรอกรื้อออกไปเสียจากมณฑลของเราเท่านั้น พระยาธรรมาธิปไตยว่าไหนไปเสียเถิด ไม่มีที่คนคอก อยู่ก็ทำไร่ของเราให้เสียไปเปล่า ๆ"³

¹สัญญา สัญญาวิวัฒน์, การพัฒนาชุมชน, หน้า 17

²เจียงกวล (นามแฝง) "พัฒนาอย่างไรไม่ทำให้ชาวบ้าน "ค่อยพัฒนา" มากยิ่งขึ้น"
มติชนรายวัน, 5 กุมภาพันธ์ 2526

³องค์การค้าคุรุสภา, สำเนาสมเด็จ, เล่ม 7 หน้า 160

วิเคราะห์ปัจจัยเกื้อหนุนให้พระยาธรรมาธิราช เป็นยอดนักปกครองแห่งยุค

ความเป็นยอดนักปกครองของพระยาธรรมาธิราช เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง
สิ่งที่น่าศึกษาจากกุศโลบายที่ชาญฉลาดแล้วก็คือปัจจัยเกื้อหนุน หรืออยู่เบื้องหลัง
ความสำเร็จของพระยาธรรมาธิราช นั้นเอง ในที่นี้จะอาศัยหลักของการครอบครอง และ
ความสามารถในการใช้ทรัพยากรทางการเมือง เป็นเครื่องช่วยในการวิเคราะห์

คำว่าทรัพยากรทางการเมือง (Political Resources) หมายถึง
"สิ่งที่บุคคลใช้เป็นประโยชน์ทางการเมือง เพื่อให้มีอิทธิพลเหนือพฤติกรรมของบุคคล
อื่น"¹ ทรัพยากรทางการเมืองเป็นที่มาของอำนาจและการยอมรับของบุคคลอื่น ๆ
แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากว่าความเป็นเจ้าของมีมากน้อยแตกต่างกันอยู่ในทุกสังคม
และ "บุคคลใดจะมีอำนาจทางการเมืองมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับทรัพยากรทางการเมือง
เมืองที่เขาครอบครองอยู่ว่ามีมากน้อยเพียงใด มีความสามารถและทักษะในการใช้
ทรัพยากรทางการเมืองเหล่านั้นมากน้อยเพียงใด และมีความประสงค์ หรือตั้งใจใช้
ทรัพยากร เพื่อประโยชน์ทางการเมืองมากน้อยเพียงใด"²

¹ ประจันต์ รักพวงษ์ "การวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบบทบาททางการเมืองในระบบ
รัฐสภาระหว่างรัฐบาลทหารกับรัฐบาลพลเรือนในประเทศไทย" พ.ศ. 2481
- 2500) การเมือง - การปกครองไทยสมัยใหม่ : รวมงานวิจัยทาง
ประวัติศาสตร์และรัฐศาสตร์ หน้า 600

² สุจิต บุญบงการ "อำนาจทางการเมืองของผู้นำทหารไทย : ศึกษาเปรียบเทียบ
สำหรับจอมพล ป. พิบูลสงคราม กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์" รักเมืองไทย,
หน้า 86 - 87

โรเบิร์ต ซี ฟรายด์ (Robert C. Fried) ได้แบ่งทรัพยากรทางการเมืองออกเป็น 12 ประเภท คือ

1. ข้อมูลข่าวสาร
2. ความชำนาญงาน
3. อำนาจทางสังคม
4. ความนิยม
5. ความชอบธรรม
6. ทักษะในการเป็นผู้นำ
7. การจูงใจ
8. การใช้กำลังและความรุนแรง
9. กฎระเบียบข้อบังคับ
10. อำนาจทางเศรษฐกิจ
11. กำลังคน
12. ตำแหน่งที่เป็นทางการ

สำหรับพระยารัษฎาฯ จัดได้ว่ามีทรัพยากรทางการเมืองค่อนข้างจะบริบูรณ์ และที่สำคัญท่านมีความสามารถจะนำทรัพยากรเหล่านั้นไปใช้อย่างชาญฉลาด ทั้งจะได้แยกวิเคราะห์เป็นแต่ละประเด็นตามลำดับ

1. ด้านข่าวสารข้อมูล ซึ่งหมายถึงข้อมูล ข่าวสาร และความคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ทางการเมือง นับเป็นเงื่อนไขสำคัญประการแรกอันจะขาดเสียมิได้ เพราะเหตุว่าข้อมูลความเป็นไปต่าง ๆ ย่อมจะตัดสินใจได้ถูกต้อง กำหนดค่าที่ใดก็ดีกว่า พระยารัษฎาฯ มีโอกาสเดินทางไปในที่ต่าง ๆ ได้พบปะคลุกคลีกับบุคคลหลายสถานะ หลายอาชีพ ทั้งในและต่างประเทศ มีเครือข่ายอยู่ในหลายวงการ ตัวท่านเองก็เป็นผู้ช่างสังเกตคร่ำและมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี ฉะนั้น การรับรู้ข่าวสารจึงมีมาได้หลาย

¹ ประจัน รักพงษ์, ล.ก. หน้า 601

ทาง นับเป็นข้อได้เปรียบกว่าชาวลวงเทศาภิบาลคนอื่น ๆ ในยุคสมัยเดียวกันเป็นอันมาก

2. ด้านความชำนาญงาน โดยเฉพาะงานในหน้าที่กองงานปกครอง บำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎรนั้น พระยารัษฎาฯ แม้จะอยู่หัวเมืองแต่อาศัยว่าอยู่ในตระกูลขุนนาง แขนงใหญ่ใหญ่ใหญ่ เห็นงานการปกครองของบิดาและพี่ชาย ประกอบเป็นผู้มีพรสวรรค์ในตัวเอง จึงยอมเกิดการเรียนรู้ทั้งโดยทางตรงและอ้อม ครั้นรุ่นหนุ่มได้เข้าถวายตัวทำราชการ ได้เฝ้าจากขุนยวราชการเมืองระนอง เจ้าเมืองกระบุรี เจ้าเมืองตรัง และที่สุลต่านหลวงเทศาภิบาลมณฑล ความชำนาญงานการปกครองจึงสะสมและพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน เปรียบเสมือนกับงานสถาบันการศึกษาชั้นประถมศึกษาจนที่สุคตอุดมศึกษาเลยทีเดียว หรืออาจจะยิ่งเสียกว่าไปอีก เพราะไม่ใช่เรียนจากตำราแต่เป็นการ เรียนจากประสบการณ์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

3. อำนาจทางสังคม หมายถึงอำนาจที่บุคคลในสังคมยอมรับ ซึ่งจะมีความน้อยเพียงไรขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์ทางอย่างใดที่คัดเลือกบุคคล เป็นผู้นำเป็นพิเศษ อันได้แก่ ชาศักดิ์เป็นอาทิ และคงไม่มีใครปฏิเสธความจริงที่ว่า สังคมไทยให้ความสำคัญแก่ตระกูลของบุคคลมาก ซึ่งอาจจะเป็นเพราะระบอบศักดินาที่เคยมีมานั้นเอง บุคคลที่มาจากครอบครัวชั้นสูง โอกาสจะได้รับการยอมรับและเพิ่มพูนอำนาจทางสังคมย่อมมีมากกว่า ตระกูล ณ ระนองของพระยารัษฎาฯ นับเป็นตระกูลชั้นสูงของภาคใต้นั้น มั่งคั่ง และเป็นเจ้าขุนมูลนายเป็นที่ทรงโปรดฯ คนตระกูลมียศสูงถึงชั้นพระยา ลูกหลานได้เป็นเจ้าเมือง ชาวลวงเทศาภิบาลมณฑลก็หลายคน ฉะนั้นเมื่อพิจารณาในแง่อำนาจทางสังคม ภายหลังจากครอบครัววงศ์ที่ทราบกันอยู่ก็เป็นเครื่องอุดหนุน พระยารัษฎาฯ จึงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทรัพยากรในประการที่ 3

4. ความนิยม หมายถึงการสนับสนุนและนิยมชมชอบจากกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม โดยทั่วไปแล้วบุคคลที่เป็นผู้นำ มักจะสร้างความนิยมได้มากหากได้แสดงฝีมือสติปัญญาความเฉลียวฉลาดให้ปรากฏซึ่งแน่นอนว่า การจะเป็นเช่นนี้ได้ผู้นำนั้นต้องเก่งกาจสามารถอยู่แล้วประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง จะต้องมีโอกาสได้แสดง

ความสามารถให้เป็นปรีชาญาณ ทั้งคำที่ได้ยินกันเสมอว่า "สถานการณ์สร้างวีรบุรุษ" พระยารัษฎาฯ ทั้งได้เลามาแล้วในบทก่อน ๆ ท่านแม่ไม่ได้เรียนหนังสือแต่ปฏิภาณไหวพริบ ความจำ ความสังเกตละเอียด เป็นเหตุให้รู้สัจจากคำที่ได้ยิน ได้เห็น ได้รู้ จึงมีมาก ครอครัวของท่านเป็นที่เชื่อถือของราชวงศ์ โอกาสจึงเปิดให้ได้เข้าสู่วงการปกครองแต่ยังน้อย ได้เป็นเจ้าเมืองเมื่ออายุไม่ถึง 30 ฉะนั้นความสามารถของท่านจึงเห็นกันได้ การยอมรับหรือความนิยมจึงเกิดตามมา

อนึ่ง บุคลิกภาพหรือลักษณะภายนอกที่ปรากฏก็เป็นเครื่องช่วยให้เกิดความนิยมได้เช่นกันในอีกทางหนึ่ง ผู้นำที่มีบุคลิกภาพสูงใจหรือหน้าเกรงขาม เรียกว่ามีบารมี ย่อมจะเรียกความนิยมได้โดยแทบจะว่าในครั้งแรกพบที่เดียว ยิ่งหากผู้นั้นมีความสามารถอย่างแท้จริงและมีโอกาสแสดงให้ปรากฏอีกด้วยแล้ว ความนิยมจะยิ่งเพิ่มพูนจนถึงขั้นศรัทธาเลื่อมใสทีเดียว

เมื่อพิจารณาพระยารัษฎาฯ ความนิยมที่ท่านได้รับไม่เฉพาะในหมู่ราษฎรหรือผู้เสมอกับท่าน ซึ่งตามเอกสารหลักฐานเท่าที่ค้นได้รวมทั้งจากการไปสัมภาษณ์ ยืนยันต่อกันว่า ท่านเป็นผู้นำที่ประชาชน ชำราชากรยุคเดียวกันยอมรับ ยกให้เป็นเลิศในทางความคิดความสามารถ บุคลิกภาพก็มีบารมีที่น่านับถือร่างกายกำยำล่ำใหญ่ แกล้วกล้าคล่องแคล่ว สายตากล้าแข็ง เสียงกังฉัดเจน มีอึดใจไม่เทาหายเทศห้วงอเป็นวงที่จะเกาะหัวใครที่ทำอะไรไม่ถูกใจโดยทันที การพูดหรือแสดงความคิดเห็นก็ฉาดฉาน และแหลมคม จึงเป็นที่ทั้งรัก ทั้งเกรง และทั้งกลัวทีเดียว

ในส่วนราชวงศ์ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงมา พระยารัษฎาฯ ได้รับความนิยมาจากพระเจ้าอยู่หัวถึง 2 รัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษในการเข้าเฝ้า คือโปรดฯ ให้หอยกระบี่เดินเข้าเฝ้าได้ทางจากบุคคลอื่นที่ตองหมอบคลานเข้าไปร่วม 10 เมตร เพราะทรงรอบพระทัยใครจะหาหรือควยในทันทีที่ทรงพบโดยไม่ตองทรงรอให้พระยารัษฎาฯ พักหายใจ

หนีจากการคลานเข้า เฝ้าเสียก่อน * เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จด้วยคนหนึ่ง สำหรับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงนิยมในความสามารถของพระยาภิรมย์ภักดี มากจนขนาดมีพระราชดำริจะโปรดฯ ให้เป็นเสนาบดีเกษม และโดยส่วนพระองค์ทรงโปรดฯ เป็นที่สุคนษนาครพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์พร้อมลายพระหัตถ์แสดงความชื่นชมในพระยาภิรมย์ภักดี หลายพระรูปด้วยกัน * * * อีกทั้งเคยพระราชทานพระราชหัตถเลขา ความว่า "ที่ทรงนี้บุญกิริยา" * * * ความที่ทรงโปรดฯ จึงแทบจะเปรียบได้ว่าทรงวางพระราชหฤทัยถือเป็นคนสนิท ที่จะทรงปรับทุกข์ได้ทีเดียว ดังจะเห็นได้จากร่างพระราชหัตถเลขาต่อไปนี้

"ฉันเล่าเรื่องนี้มาให้พระยาภิรมย์ภักดี ทั้งเป็นการปรับทุกข์กันระหว่างมิตร และเพื่อจะให้เลเห็น ว่า ฉันตกอยู่ในที่ลำบากอย่างไร เพราะฉะนั้นขออย่าให้พระยาภิรมย์ภักดีเล่าให้ใครฟัง" 1

เมื่อพระยาภิรมย์ภักดี ถึงแก่อนิจกรรม รมนั้น นอกจากจะทรงมีพระราชโอรสโอรส แสดงความเสียพระทัยต่อครอบครัว ณ ระนองแล้ว ในวโรกาสต่อมา เมื่อเสด็จประพาสเมืองระนอง และผ่านหลุมฝังศพของตระกูลนั้น ได้เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเครื่องขอมมาศพที่หลุมพระยาภิรมย์ภักดี ด้วยพระองค์เอง 2

* จากคำบอกเล่าของคุณเปี่ยมใจ ณ ระนอง

* * ผู้วิจัยได้เห็นบรรดาพระบรมฉายาลักษณ์เหล่านั้นด้วยตนเองที่บ้านคุณเปี่ยมใจ ณ ระนอง

จากคำบอกเล่าของ ปลัดเทียน แสงคำ ซึ่งเป็นวัชร เลขจังหวัดศรีสะเกษ หลังจากพระยาภิรมย์ภักดี ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว โดยได้เห็นขณะขุนเสนาณรงค์ศักดิ์ ผู้จัดการผลประโยชน์คุณเปี่ยมใจ ณ ระนอง นำไปแสดงกรรมสิทธิ์เหนือที่ดินบางส่วนในอำเภอกันตัง

1 ก.จ.ช. เอกสาร ร.6 ม.3 6ก/5 ร่างพระราชหัตถเลขา ก.6 ถึงพระยาภิรมย์ภักดี วันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 131

2 องค์การคำคุณุสสา, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 30 หน้า 42

ในส่วนองพระราชวงศ์ เฉพาะสมเด็จพระยาค่างฯ เสด็จก็
กระทรวงมหาดไทย พระยารัษฎาฯ ได้รับความนิยมอย่างสูงอย่างยากจะหาผู้ใดเทียบ
เคียงได้ ก็จึงเห็นได้ว่า การเสนอความคิดจัดการปกครองบ้านเมืองของพระยารัษฎาฯ
มักจะได้รับการสนับสนุนจากองค์เสนาบดีเสมอ นี่คงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ช่วยทำให้ความนิยม
ในตัวพระยารัษฎาฯ ยิ่งทวีมากขึ้นในหมู่ข้าราชการชั้นรองลงมาและราษฎร

5. ความชอบธรรม นับว่าสำคัญมากเพราะเป็นรากฐานของการมี
อำนาจในการปกครอง ก่อให้เกิดความเห็นพ้องและที่สุดยอมรับขึ้น ที่สำคัญคือ
"ผู้ปกครองที่ได้รับการยอมรับว่าชอบธรรมก็อาจแสวงหาทรัพยากรทางการเมืองอื่น ๆ
เพิ่มพูนให้กับตนได้ง่ายขึ้น จะทำให้มีอำนาจทางการเมืองมากขึ้น"¹

หากจะถามว่าแล้วพระยารัษฎาฯ มีทรัพยากร คือความชอบธรรมนี้หรือไม่
ก็คงจะตอบได้ง่ายขึ้นหากจะพิจารณาในรายละเอียดตามแนวความคิดของ แมกซ์ เวเบอร์
(Max Weber) ที่ได้แบ่งความชอบธรรมในการปกครองตามลักษณะแห่งอำนาจ
ของผู้ปกครองออกเป็น 3 รูปแบบ คือ²

1. ความชอบในการปกครองที่ยึดหลักประเพณีคือบุคคลจะต้องให้การ
เชื่อฟังผู้นำที่ได้อำนาจและให้ อำนาจนั้นตามประเพณี คือมองในแง่ที่มาของอำนาจว่า
เป็นไปโดยชอบธรรมตามครรลองหรือไม่นั่นเอง

ยุคของพระยารัษฎาฯ การปกครองของไทยคือระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช
ตัวท่านได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ไปดำรงตำแหน่งจึงต้องนับว่าได้อำนาจการปกครองมา
โดยชอบด้วยประเพณีที่ถือปฏิบัติกันอยู่ในขณะนั้น

2. ความชอบธรรมในการปกครองที่ถือคุณสมบัติพิเศษส่วนตัว ความ
ชอบธรรมในประการนี้ขึ้นอยู่กับความเชื่อถือในคุณสมบัติส่วนตัวกับลักษณะการปกครอง
ของผู้นำ ที่บุคคลเห็นว่าน่าเลื่อมใส น่าเกรงขาม หรือน่าเชื่อฟัง

¹ สุจิต บุญบงการ, ล.ก. หน้า 90

² ประจัน รักพงษ์, ล.ก., หน้า 605 - 606

เมื่อมองในแง่นี้ พระยารัษฎาฯ ย่อมถึงพร้อมด้วยความชอบธรรม ด้วยเหตุผลทั้งไคอธิบายมาก่อนหน้านี้แล้วในเรื่องความนิยม

3. ความชอบธรรมในการปกครองที่ยึดหลักกฎหมาย กล่าวคือ ความชอบธรรมในประการที่สามนี้ขึ้นอยู่กับความเชื่อว่าการใช้อำนาจนั้นชอบด้วยกฎหมาย มีบัญญัติรองรับ หรือไม่ในลักษณะอำนาจคือธรรม.

สำหรับการใช้อำนาจของพระยารัษฎาฯ ได้เคยมีผู้ถูกร้องเรียนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แต่ไม่เป็นผล เป็นความจริงว่าพระยารัษฎาฯ จะเกณฑ์แรงงานราษฎรสร้างสาธารณสมบัติแห่งใดในทุกเมืองที่ท่านไปปกครอง การใช้อำนาจของท่านในประการนี้อาจจะเห็นเป็นการบังคับสร้างความเคียดแค้นแก่ราษฎร แต่ที่จริงแล้วในยุคนั้น พระยามนตรีไคยืนยันว่า การที่เจ้าเมืองกรมการเกณฑ์ราษฎรใช้ราชการต่าง ๆ และอาศัยใช้สอยมีมาช้านานแต่เมืองกำเนินคนพลุกออกไปจนตลอดเมือง บัณฑิตจึงตะวันตก¹ พระยารัษฎาฯ ท่านถือว่าการเกณฑ์นั้นไม่ใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตัว จึงไม่หวั่นไหวคงดำเนินต่อไป

นอกเหนือจากการเกณฑ์แรงงานแล้ว ไม่ปรากฏว่าพระยารัษฎาฯ เป็นที่ติฉินในเรื่องการปกครอง การใช้อำนาจโดยไม่ชอบด้วยกฎหมายแต่ประการใดอีก ฉะนั้นหากใช้คำอธิบายของแมกซ์ เวเบอร์ มาเทียบเคียงก็คงสรุปได้ว่า พระยารัษฎาฯ จัดได้ว่ามีความชอบธรรมอยู่ในทั้ง 3 ลักษณะ

6. ภาวะผู้นำหรือทักษะในการเป็นผู้นำ หมายถึงการที่ผู้นำสามารถใช้อิทธิพลหรืออำนาจต่อบุคคลที่อยู่ใต้อำนาจบัญชา ต่อกลุ่มต่าง ๆ และต่อบุคคลในสังคมในสถานการณ์ต่าง ๆ เพื่ออำนวยความสะดวกปฏิบัติงานบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้ในทางปฏิบัติ ผู้นำจะเป็นศูนย์กลางของกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับการอำนวยความสะดวก การจูงใจ การริเริ่ม การประนีประนอม การประสานผลประโยชน์ พฤติกรรมในหน้าที่ของผู้นำส่วนใหญ่จะเป็นการวินิจฉัยสั่งการ โดยอาศัยอำนาจ อิทธิพล และบารมี เป็นเครื่องมือ

¹ ก.จ.ช. เอกสาร ร.5 ม.5/3 รายงานการประชุมเสนาบดี เรื่องเกณฑ์ใช้ราชการ
ในเมืองตะวันตก วันที่ 30 เมษายน ร.ศ. 111

ทั้งในลักษณะที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ทั้งนี้เพื่อก่อให้เกิดพลังร่วมของกลุ่ม
ช่วยให้การดำเนินงานบรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้¹

แพทยจะสรุปได้ว่า นโยบายต่าง ๆ ที่พระยาภิรมย์ภักดี ได้กำหนดขึ้นส่วนใหญ่
จะบรรลุผลตามที่ตั้งไว้ เพราะท่านสามารถรวบรวมบุคคล หรือกลุ่มบุคคลในสังคมให้
เป็นพลังร่วมได้ โดยใช้วิธีการทั้ง ขู่ ชักจูง ชื่นแนะ ทำให้ราษฎรไขว่แรงงาน
ที่เหลืออกให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ท่านสามารถผลักดันให้ข้าราชการ
เจ้าพนักงานปฏิบัติหน้าที่ด้วยดีได้ ทั้งยังสามารถไกล่เกลี่ยข้อพิพาทระหว่างนาย
เหมืองและกรรมกรจนตกลงกันได้ด้วยดี ฉะนั้น จึงขอยืนยันว่าพระยาภิรมย์ภักดี ถึงพร้อม
ด้วยภาวะผู้นำอย่างแท้จริง

7. องค์การ หมายถึงการร่วมมือระหว่างบุคคลตั้งแต่สองคนขึ้นไป เพื่อ
ดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่ง องค์การจะต้องมีการจัดองค์กร ซึ่งคือการรวมตัวในลักษณะ
ร่วมมือของคนในกลุ่ม พระยาภิรมย์ภักดีอาศัยบุคคลากรในท้องถิ่น อันได้แก่ กำนัน
ผู้ใหญ่บ้าน นายอำเภอ เป็นตัวเชื่อมสำคัญในการร่วมมือกับราษฎร จึงกล่าวได้ว่า แม้
จะมีความสามารถสูง แต่พระยาภิรมย์ภักดี ไม่ได้ทำงานหรือปกครองแบบเป็นพระเอก
คนเดียว ทว่าท่านอาศัยองค์กรและจัดองค์กร อย่างมีประสิทธิภาพเป็นปัจจัยช่วยให้ท่าน
ก้าวสู่ความเป็นยอดคนปกครองอย่างชาญฉลาดที่สุด

8. กำลังและความรุนแรง การปกครองย่อมต้องใช้ทั้งไม้นวมและไม่
แข็ง ในกรณีที่เราเป็น การใช้ทรัพยากรอื่นอาจจะไม่ยังเกิดผล หรือไม่เหมาะสมกับ
สถานการณ์ที่เป็นจริง ผู้ปกครองย่อมต้องใช้กำลังและความรุนแรง พระยาภิรมย์ภักดี
ในทัศนะคนรุ่นใหม่บางท่านอาจจะปรากฏสัญลักษณ์ของเผด็จการที่ใช้วิธีข่มขู่ บังคับ แต่
โดยธรรมชาติการปกครองของท่าน ซึ่งเข้าลักษณะ "รักวัวให้ผูก รักลูกให้ตี" ประกอบ
ด้วยความเชื่อที่ว่า "ราษฎรขึ้นเกียจ" ไม่ชอบใช้เวลาและกำลังภายในเกิดประโยชน์
โดยเต็มที่" จึงยอมไม่ต้องสงสัยว่าพระยาภิรมย์ภักดี จะใช้กำลังและความรุนแรงหรือไม่

¹ วิเชียร ชุนหวัชชาลกุล "ผู้นำกับการบริหาร" วารสารรัฐศาสตร์ ปีที่ 3 ฉบับที่ 1
มิถุนายน 2518, หน้า 28

9. กฎระเบียบ ขอบบังคับ ใ้แก่การศึกษา ข้อกฎหมายที่ใช้เป็นหลักฐานในการปกครอง ซึ่งโดยความจริงแล้ว ผู้บริหารมักจะทำให้กฎหมายนั้น ๆ เอื้ออำนวยต่อการใช้อำนาจของตน พระยารัษฎาฯ ได้ออกคำสั่งหลายอย่าง อาทิ ให้ทุกบ้านเลี้ยงสัตว์ทำสวนครัว ฝึกเลขที่บ้าน การจอกเรือจะต้องจอกให้เป็นที่ทางตามกำหนด กำหนดหมู่บ้าน นายอำเภอจะต้องมีการประชุมหารือกันเป็นระยะ ๆ ในภายหลังยังได้ขอมีอำนาจร่วมกับอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลออกข้อบังคับใช้ใ้ตัวเองก่อนจะขออนุมัติจากส่วนกลาง โดยอาศัยอำนาจของเจ้าเมือง และข้าหลวงเทศาภิบาล กฎข้อบังคับนี้จะช่วยให้การดำเนินนโยบายของพระยารัษฎาฯ มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น จึงทยอยออกมาเป็นหลักฐานสำคัญในการปกครองตามลำดับ

10. อำนาจเศรษฐกิจ หมายถึงอำนาจและอิทธิพลทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นจากการเป็นเจ้าของ หรือความสามารถในการควบคุมปัจจัยการผลิต กำลังคน และความมั่นคง ที่อาจนำมาใช้เป็นทรัพยากรทางการเมืองได้ ตระกูล ณ ระนอง เป็นตระกูลพ่อค้าที่มั่งคั่งเป็นที่ทราบกันอยู่ มีกิจการหลายอย่างทั้งในและนอกประเทศ รับผูกขาดภาษีตั้งแต่สมัยพ่อจนถึงสมัยลูก คือตัวพระยารัษฎาฯ เองมีห้างโกหวนที่ป็นักดำเนินกิจการประสานรับกันกับกิจการค้าภายในประเทศ ฉะนั้น ทรัพยากรทางการเมืองในประการนี้พระยารัษฎาฯ จึงมีอย่างบริบูรณ์ และวิสัยใจกว้าง เช่นพ่อค้าชาวจีนท่านยอมจะนำมาใช้เพื่อประโยชน์ทางการเมืองและการปกครอง อย่างไม่ถ่วงสงสัย การรับรองแขกคนสำคัญในวงราชการไทยที่ผ่านจักรพงษ์ป็นิ่ง การให้ที่พักพิงตลอดจนความช่วยเหลืออื่น ๆ ของทางโกหวนแก่ข้าราชการที่ไปปฏิบัติงานที่หัวเมืองมลายู การให้รางวัลหรืออุดหนุนครอบครัวข้าราชการและราษฎรรวมทั้งนักเรียนที่ไปเยี่ยมในโอกาสไปตรวจราชการ ล้วนเป็นหนทางส่งเสริมบารมีของพระยารัษฎาฯ ทั้งสิ้น

11. กำลังคน หมายถึงจำนวนและคุณภาพของคนที่มีอยู่และใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการดำเนินการให้บรรลุเป้าหมาย หากพูดถึงจำนวนคนในยุคนั้นปัญหา

ของประเทศไทยก็คือ จำนวนมีน้อยเกินไป แต่แม้จะน้อยด้วยจำนวน พระยารัษฎาฯ ก็พยายามกวักชวนให้คุณภาพ เป็นผู้ผลิต ผู้บริโภคที่ดี โดยให้การศึกษาและส่งเสริมการทำกิน ตัวท่านเองเป็นนักพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่สามารถ นอกจากราษฎร ท่านยังฝึกให้คนทำราชการอย่างจริงจัง คุณค่ากล่าวเกี่ยวเชื้อเหมือนอาจารย์และศิษย์ คนใดมีแววก็สนับสนุนให้โตเท่าสูงขึ้นเป็นลำดับ บรรดาเจ้าเมือง นายอำเภอ ข้าราชการตำแหน่งชั้นหัวหน้าหลายคนกระจายอยู่ในจังหวัดภาคใต้ ล้วนเป็นผลผลิตของท่าน และเป็นกำลังช่วยเหลืองานปกครองของท่านเป็นอย่างดีในเวลาต่อมา

12. ตำแหน่งที่เป็นทางการ หมายถึงการอยู่ในตำแหน่งที่กฎหมายได้ให้อำนาจไว้ และตำแหน่งนั้นสามารถจะเอื้อประโยชน์ทางการเมืองได้ เช่น ให้คุณให้โทษแก่ผู้อื่นได้ หรือเป็นตำแหน่งคุมด่าลง เป็นต้น

ในประการนี้ยอมไม่ตองสงสัย สถานของเจ้าเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาล ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช ซึ่งหน้าที่ที่สำคัญคือ "ทำหน้าที่ทางพระเนตรพระกรรณของพระมหากษัตริย์ในฐานะทำหน้าที่ทางพระเนตร เจ้าเมือง มีหน้าที่ดูแลการปกครองในส่วนหัวเมือง ในฐานะทำหน้าที่ทางพระกรรณ เจ้าเมืองมีหน้าที่คอยกราบบังคมทูลและรายงานถึงสภาพและเหตุการณ์ในหัวเมือง"¹ และนายชลอ วนะภูติ อธิบดีปลัดกระทรวงมหาดไทยก็เคยชี้ให้เห็นว่า สถานะของเจ้าเมืองยุคพระยารัษฎาฯ นั้น เป็นผู้ปกครองไพร่ฟ้า ทางพระเนตรพระกรรณ จึงได้รับมอบอำนาจสิทธิซึ่งขาดเหมือนเป็นอนุภาคของกษัตริย์ หรือเรียกว่าพระราชอาวตาร จนถึงมีพิธีมอบพระแสงอาญาสิทธิ์ หรือพระแสงราชศัสตรา เพื่อให้ผู้รับมอบได้มีศักดิ์และฤทธิเหมือนเจ้าของพระแสงนั้น แม้ชื่อตำแหน่งเทศาภิบาลก่อนก็เรียกว่า สมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑล..... เป็นต้น"²

¹ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ และคนอื่น ๆ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 - 2416, หน้า 146

²ชลอ วนะภูติ เขาหาว่าข้าพเจ้าเป็นมาเฟีย, หน้า 78

โดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวเมืองภาคใต้ เช่น เมืองตรัง และเมืองหลวงเก่าซึ่ง
อยู่ห่างไกลมาก และการคมนาคมยังล่าช้า การที่รัฐบาลในส่วนกลางจะรู้ข่าวหรือ
ทราบความเป็นไปย่อมยากยิ่ง คราวเท่าที่เจ้าเมือง หรือข้าหลวงเทศาภิบาลที่
ปกครองสามารถส่งเงินภาษีอากรให้ครบตามจำนวน โอกาสที่จะเป็นอิสระในตัวเอง
ก็ยิ่งมีมากขึ้น เพราะได้รับการวางใจว่าจัดการบ้านเมืองดี ผลประโยชน์ไม่ขาดตก
บกพร่อง พระบารมีฯ ไม่เพียงมีตำแหน่งที่เป็นทางการ เกื้อหนุน ยังมีอย่างที่ไม่เป็น
ทางการมาเสริมอีกแรงหนึ่งด้วย นั่นคือ ความเป็นผู้ที่ทรงโปรด และใกล้ชิดกับพระ
ราชวงศ์ชั้นนำขณะนั้น ที่สำคัญคือสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยซึ่งเปรียบได้เช่นอาจารย์และศิษย์เอกที่เกี่ยว

ในแง่การนำตำแหน่งมาใช้ทางการเมือง พระบารมีฯ ไม่เคยรังรอ
ท่านตระหนักในศักดิ์และสิทธิ์ของเจ้าเมืองและข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นที่สุด การออก
คำสั่งตลอดจนการกำหนดนโยบายของท่านย่อมเป็นเกราะยืนยันอย่างแน่นชัด

จึงสรุปได้ว่า หากวิเคราะห์พระบารมีฯ โดยอาศัยหลักการครอบครอง
และความสามารถในการนำทรัพยากรทางการเมืองมาใช้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว
ย่อมไม่ต้องสงสัยว่าเหตุใดพระบารมีฯ จึงเป็นนักปกครองที่ประสบผลสำเร็จสูงยิ่ง
ในยุคนั้น

บทคัดย่อ

พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เป็นบุตรชายคนสุดท้องของพระยารัตนเศรษฐี (คอซิมเจียง) ได้เริ่มถวายตัวเข้ารับราชการในแผนกดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อแรกได้เป็นที่หลวงบริรักษ์โลหวิสัย ผู้ช่วยราชการเมืองระนอง ต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่พระอภัยางคตทิสรัทธา เจ้าเมืองกระบุรี และที่นี้เองท่านได้แสดงความสามารถทางการปกครองให้ปรากฏชัดแจ้ง จึงได้รับพระกรุณาเลื่อนให้เป็นที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี เจ้าเมืองตรัง และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตตามลำดับ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมาชิกของมนตรี ก็มีพระราชดำริจะให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตร

ในสมัยของท่านนั้นบรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลด้วยกันยากจะหาผู้ใดเทียบเคียงท่านได้ คณะทำงานกิจกรรมวันข้าราชการพลเรือน พ.ศ. 2525 ไคมกย่องให้พระยารัษฎาฯ เป็นหนึ่งในห้าของข้าราชการพลเรือนดีเด่นในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สาขापกรอง ปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนให้ท่านเป็นเลิศในการปกครองส่วนหนึ่งก็คือ ทรัพยากรทางการ เมืองมีท่านอยู่ผนวกกับความสามารถในการใช้ทรัพยากรนั้น ๆ อย่างชาญฉลาดเหมาะสมควรแก่เวลา สถานที่และบุคคลนั่นเอง

คุณสมบัติของพระยารัษฎาฯ ที่ถือกันว่ามหัศจรรย์ก็คือความไม่รู้อะไรทั้งสือหลักฐานจากหลายแหล่งยืนยันตรงกันว่าท่านนั้นเขียนหรืออ่านหนังสือไม่ได้เลย เว้นแต่เขียนชื่อ (เฉพาะหลานชายท่านคนเดียว คือคุณเบี่ยงเจง กล่าวว่าท่านสามารถอ่านได้) แต่ท่านกลับเป็นพหูสูตร รอบรู้และรู้อย่างกว้างขวางอีกด้วย ไคมอาศัยความจำ ความช่างสังเกต และปฏิภาณที่ดัดเปี่ยมประกบกับความหมั่นตรึงฟังความเคลื่อนไหว ความเป็นไปในวงการต่าง ๆ ตลอดจนแหลมมະลายู

การปกครองของพระยารัษฎาฯ เป็นลักษณะพอปกครองลูกท่านเองเกี่ยวกับที่ใช้ในกรุงสุโขทัย ท่านมีอำนาจเด็ดขาดตามที่ได้รับมอบมาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และท่านไม่เคยรื้อไ้ในการใช้อำนาจที่มีอยู่ ไคมที่มีความเชื่อพื้นฐานว่าราษฎร

ขณะนั้นซึ่งเกี่ยว เช่นสมัครใจจะทำไร่เลื่อนลอยตามไหล่เขา เอาเต่างายเข้าว่า มัวเมา
ในการพนัน ตีไก่เป็นอาทิ การทำมาหากินกลับมักน้อย เพาะปลูกเพียงแค่อ้อยซึ่ง
ท่านจึงทั้งแนะนำ ชักจูง ญ ล่อ และบังคับให้เปลี่ยนระบบผลิตแทนเป็นผลิตเพื่อ
การค้าขาย ท่านทำอย่างจริงจังจนกว่าจะยอมในขณะเดียวกันก็คอยติดตามข่าวการ
เคลื่อนไหวของตลาดโดยเฉพาะตลาดในประเทศเพื่อนบ้าน แล่นำมาบอกกล่าวราษฎร
เพื่อจะได้รู้ทิศทางการทำกินเช่นขณะนั้น พี่เศรษฐกิจสำคัญของจังหวัดครั้งคือพริกไทย
ท่านจึงเห็นว่ารากจะตกต่ำลง เพราะประเทศเพื่อนบ้านท่านเร่งกำลังผลิต จึงนำพืช
เศรษฐกิจอื่น ๆ มาเผยแพร่ที่สำคัญคืออย่างพารา ในมณฑลภูเก็ตท่านพยายามชักชวน
บังคับให้ราษฎรทำการเกษตรให้มากขึ้น โดยชี้ให้เห็นว่า เมืองเหล่านั้นโดยเฉพา
ภูเก็ต พังงา หากปราศจากแร่ ซึ่งเป็นทรัพยากรประเภทหมดแล้วหมดกันราษฎรจะ
ลำบาก ท่านปลูกฝังให้ราษฎรทำสวนครัว เลี้ยงสัตว์ เพื่ออย่างน้อยแม้จะไม่ได้อายุก็ไม่
ต้องซื้อ นับเป็นการเพิ่มพูนรายได้ในทางหนึ่ง พระยารัษฎาฯ พยายามหาทางส่งเสริม
การอาชีพของราษฎรด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยที่ท่านเชื่อว่า เมื่อราษฎรมีฐานะดีขึ้น
ประเทศชาติก็รุ่งโรจน์ตามไปคอย ฉะนั้นแม้จะเข้มงวดกวาดขันไปบ้าง ราษฎรก็กระหมัก
ว่าเจตนาอันดีของท่านคือ ความปรารถนาดีต่อตนเอง พระยารัษฎาฯ จึงเป็นผู้นำครอง
ที่ราษฎรทั้งเกรง กลัว และรักปะปนกันอยู่ในขณะเดียวกัน

แม้ท่านจะมีความสามารถสูง แต่กลับปรากฏว่าการปกครองของพระยา
รัษฎาฯ ไม่อยู่ในลักษณะเป็นพระเอกคนเดียว ท่านให้ความสำคัญแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา
อย่างมาก โดยเฉพาะกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ถึงขนาดได้ตั้งที่ว่าการกำนันขึ้นเป็นแห่งแรก
ในประเทศไทยมีมณฑลภูเก็ต และจัดระเบียบการประชุม กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายอำเภอ
เป็นที่แน่นอนขึ้น ท่านมีความเชื่อว่า การประชุมร่วมกันของผู้นำงานในแต่ละระดับมีความ
สำคัญ และที่สุดท่านคอยตรวจตราการปฏิบัติงานของผู้ใต้บังคับบัญชา เหล่านั้นอีกชั้นหนึ่ง
โดยแต่ละปีจะออกตรวจท้องที่อย่างน้อย 2 ครั้ง ส่วนการออกตรวจอย่างไม่เป็นทางการ
ท่านทำอยู่เป็นนิตย

กุศลโบายสำคัญอย่างหนึ่งที่พระยาธรรมาธิราชวรนายก ริเริ่มใช้ในการปกครอง คือ หลักการพึ่ง กำลังราษฎรให้ช่วยเหลือราชการและช่วยเหลือกันและกัน ราษฎรยุคนั้น คงช่วยสร้างถนนสะพาน ปราสาทปรางค์กู่ ช่วยเหลือกันนั้น ผู้ใหญ่บ้านและ เพื่อนบ้านช่วยกันเอง ในการ เกี่ยวเกี่ยวข้าว ในทำนอง "ลงแขก" ซึ่งนับว่าเป็นผู้เริ่ม นิติใหม่โดยให้หลักการพัฒนาชุมชนมาผสมผสานกับหลักการ ปกครอง จึงเป็นที่สรรเสริญ ว่าพระยาธรรมาธิราชวรนายก นั้นท่านเป็นนักปกครองที่เป็นนักพัฒนาด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพัฒนา กำลังคุณภาพของราษฎร

ในประการสุดท้ายที่ควรจะต้องสังเกตก็คือ แต่เดิมนั้นเคยมีความเชื่อกันใน รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ว่า หัวเมืองปักษ์ใต้เป็นหัวเมืองที่บังคับยาก พระยาธรรมาธิราชวรนายก จึง ต้องนับว่าเป็นนักปกครองตัวอย่างที่ดีให้เห็นว่า แท้จริงแล้ว การปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้ ซึ่งก็คงเช่นเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ ทั่วทั้งประเทศ ผู้ปกครองหาควรใช้แต่พระเดชโดย ขาดการสร้างพระคุณ การให้ความสนิทสนม จับมือถือแขน ทักถามความเป็นอยู่ของราษฎร ด้วยความจริงใจฉันทาใจผู้ใหญ่ที่หัวเมือง และแม้จะมีการลงโทษ บังคับบ้างก็กระทำ ไปโดยเจตนาที่เป็นที่พึง ราษฎรย่อมจะยอมรับเช่นเดียวกับพระยาธรรมาธิราชวรนายกที่ศร ักดิ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) นั้นเอง

บรรณานุกรม

กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ. (2558). รายงานการค้าระหว่างประเทศของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ.

บรรณานุกรม

คณะกรรมการและประชาชนชาวจังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ จัดพิมพ์ขึ้น
ชุดเกล้าฯ ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถ
ในวโรกาสเสด็จเยี่ยมราษฎรจังหวัดศรีสะเกษ พ.ศ. 2502

คณะกรรมการประชาสัมพันธ์ และพิมพ์เอกสาร "การจัดฉลอง 25 พุทธศตวรรษ"
จังหวัดศรีสะเกษ โรงพิมพ์อุบล 2500

คุรุสภา องค์การค้ำของ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 โรงพิมพ์คุรุสภา 2511

———— ประชุมพงศาวดาร เล่ม 29 โรงพิมพ์คุรุสภา 2511

———— ปาฐกถา เรื่อง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช และพระประวัติคุณเลา
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506

———— สาส์นสมเด็จ เล่ม 7 โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง, กรมศิลปากร เอกสาร รัชกาลที่ 4 หนังสือราชการ
———— กรมพระกลาโหม จ.ศ. 1128 - 1129 เล่ม 33 สารตราเจ้าพระยา
มหาศรีสุริยวงศ์ ถึงพระยาภูเก็จ 31 ตุลาคม 2415

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 11/11 หนังสือกราบบังคมทูลของพระยา
วชิราวุธประพัทธ์ ร้องเรียนการกระทรวงเกษตราธิการ 28 ตุลาคม
ร.ศ. 128

———— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74 รายงานการตรวจราชการหัวเมือง
ปักษ์ใต้ ร.ศ. 115 ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 7 ธันวาคม
ร.ศ. 115

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 จดหมาย
นายเวส เตนกาค ถึงกรมหลวงเทเวธวัชรินทร์ เสนาบดีกระทรวง
การต่างประเทศ 27 เมษายน ค.ศ. 1906

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 จดหมายพระยารัษฎา กราบทูลเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย 2 ธันวาคม ร.ศ. 120

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 สำเนารายวันจดหมายราชการของ
พระยารัษฎา เสนอเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่วันที่ 1 - 15
พฤศจิกายน ร.ศ. 120

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 สำเนาหนังสือพระทวีปสยามกิจว่าด้วย
ไปเพียวเมืองภูเก็ต ถึงเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ 16
กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1905

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 หนังสือกราบบังคมทูลของ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย 16 มกราคม ร.ศ. 123

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 หนังสือเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ 21 มีนาคม ร.ศ. 122

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 หนังสือเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ 25 เมษายน ร.ศ. 122

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 หนังสือเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
กราบทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ 30 มิถุนายน ร.ศ. 122

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 หนังสือเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
กราบบังคมทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ 1 กรกฎาคม
ร.ศ. 122

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 จดหมายเหตุ
กราบบังคมทูลของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 บันทึกความเห็นกรรมการซึ่งได้รับพระบรม
ราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมปรึกษาหารือเรื่อง จักรการต่าง ๆ ใน
มณฑลภูเก็ต พ.ศ. 2449
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/10 รายงานเสนาบดีสภา 13 มิถุนายน
ร.ศ. 126
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/10 หนังสือกราบบังคมทูลของพระยารัษฎา
8 สิงหาคม ร.ศ. 129
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 คำร้องทุกข์ราษฎร เมืองตรัง กราบบัง
คมทูลรัชกาลที่ 5 24 พฤษภาคม ร.ศ. 119
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 หนังสือกราบบังคมทูลของพระอภัยมณี
ทศรักษา 7 กรกฎาคม ร.ศ. 109
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 หนังสือพระยารัษฎาฯ ถึงเสนาบดีกรม
กระทรวงมหาดไทย 29 มกราคม ร.ศ. 126
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/5 หนังสือพระอภัยมณีทศรักษา ถึงพระสมุท
กลาโหม วันที่ 4 กรกฎาคม ร.ศ. 109
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/11 รายงานการประชุมเสนาบดี เรื่อง
เกณฑ์ไพร่พลในมณฑลวันตก 30 เมษายน ร.ศ. 114
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.53/24 รายงานกราบทูลเรื่องการจัดราชการและ
การเศรษฐกิจ เมืองตรังของพระยารัษฎาฯ 28 มกราคม ร.ศ. 111

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง, กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/27 สำเนา
รายงานการทะนุบำรุงเมืองศรีของพระยาวิชิตราช กราบพุทธกรรม
ดำรงราชานุภาพ 6 มกราคม ร.ศ. 116

— เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 53/5 จดหมายราชการที่ไปรคเกล้าฯ ให้ส่งไป
ยังกรมพระกลาโหม เรื่องโทรเลข 30 มิถุนายน ร.ศ. 109

— เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบาณสมุคพิเศษ ร.ศ. 1241 - 1242 เล่ม 20
ใบบอกพระยามนตรีสุริยวงศ์กราบเรียนสมุหพระกลาโหม 5 มิถุนายน
พ.ศ. 2422

— เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 3 61/5 ร่างพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 6
ถึงพระยาวิชิตราช 21 เมษายน ร.ศ. 131

— เอกสารรัชกาลที่ 7 ม. 1/17 บันทึกเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ทูลเกล้าฯ ถวายการสนทนากับพอคามณฑลภูเก็ต 14 - 19 มีนาคม
พ.ศ. 2473

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ เสด็จประพาสรอบแหลมมลายู
เล่ม 1 โรงพิมพ์คุรุสภา 2507

ชลอ วนะภูติ เขาหัวช้างเจ้าเป็นมาเพีย โรงพิมพ์ปิยะสาส์น 2520

เชียงกุล (นามแฝง) "พัฒนาอย่างไรไม่ทำให้ชาวบ้าน "ค่อยพัฒนา" มากยิ่งขึ้น"
มติชนรายวัน 5 กุมภาพันธ์ 2526 หน้า 5

ที่ระลึกในพิธีเปิดอาคารที่ทำการศาลจังหวัดศรีสะเกษ 13 มีนาคม พ.ศ. 2510

โรงพิมพ์กรุงไทยการพิมพ์ 2510

นายกรัฐมนตรี, สำนัก ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3 พ.ศ. 2513

ปฐม คเนจร, ม.ร.ว. "พงศาวดารมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดาร ภาค 4
เล่ม 2 โรงพิมพ์ก้าวหน้า 2502

ประชัน รักพงษ์ "การวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบบทบาทการเมืองในระบบรัฐสภา
ระหว่างรัฐบาลทหาร - พลเรือนในประเทศไทย พ.ศ. 2481 -
2500" การเมือง - การปกครองของไทยสมัยใหม่ สมาคม
สังคมศาสตร์ 2522

บุสสี สักขมานะ การบริหารรัฐกิจ โอเคียนส์ไทร์ 2521

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ จกหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักข์ไค
ร.ศ. 128

———— พระราชนิพนธ์ที่นำรัฐของสนเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 โดยอัสวพานุ
(นามแฝง) โรงพิมพ์รวมสาส์น 2506

———— หนังสือหลักราชการ พิมพ์แจกแก่บัณฑิตสำเร็จการศึกษา วิทยาลัย
วิชาการศึกษา สงขลา ม.ป.ป.

วิเชียร ชุนหัชชาลกุล "ผู้นำกับการบริหาร" วารสารรัฐศาสตร์ 1 : 28-3
มิถุนายน 2518.

สงบ ส่งเมือง ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบ
ที่มีต่อปัญหาการเมือง การปกครองปัจจุบัน : ศึกษาเฉพาะกรณีภาคใต้
สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2525

สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช ความคิดเห็นทางการเมืองและสังคมไทย
บรรณกิจ 2523

สมโภชน์ นพคุณ "การพัฒนาความสามารถในการเป็นผู้นำ" วารสารข้าราชการ
5 : 32 - 34 พฤษภาคม 2525

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ การพัฒนาคุณภาพของประชากรไทย แพร่พิทยา 2514

———— การพัฒนาชุมชน ไทยวัฒนาพานิช 2515

สุจิต บุญบงการ "อำนาจทางการเมืองของผู้นำทหารไทย : ศึกษาเปรียบเทียบ

ระหว่างจอมพล ป.พิบูลสงคราม กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

"รักเมืองไทย ไทยวัฒนาพานิช 2519

สุนทร หิรัญวงษ์ สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลภูเก็ตในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2434 - 2453

ปริญญาณพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2518

เสนานุวงศ์ภักดิ์ ชุน ประวัติและงานพระยารัษฎา โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช

2513

หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 221 ฉบับที่ 22/1 พระราชทาน

โอรสแห่งวันเฉลิมพระชนมพรรษาแกหาราชการ พ.ศ. 2421

อकिन รพีพัฒน์, ม.ร.ว. และคนอื่น ๆ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-

2416 โรงพิมพ์พิมพ์เนศ 2521

เอกสารราชการมณฑลจันทบุรีในสมัยที่เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

เป็นชาหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 115 - 125 พิมพ์ในงานพระราชทาน

เพลิงศพหม่อมประยูร โสนกุล ณ อยุธยา ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส 23 มีนาคม 2520 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2520

เปียนเจง ณ ระนอง (DATUK KHAW BIEN CHENG) เป็นผู้ให้สัมภาษณ์

วิทยุ คันทิพยคุปต์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่ 20 ถนนไฟเก็คเอเวอนิว ปีนัง

เมื่อวันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2525

นายหมวดศรีเทือน แสงคำ อธิบดีปลัดอำเภอเมืองตรัง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ สุชาติ
ใจงาม วิทยุ ทัณพิทยคุปต์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่ 48 ถนนคลองน้ำเจ็ด
อำเภอเมือง จังหวัดตรัง เมื่อวันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2526

ปลั่ง กันตังกุล อธิบดีเสมียนอัยการจังหวัดตรัง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ สุชาติ ใจงาม
ไสว ทรัพย์ประสิทธิ์ วิทยุ ทัณพิทยคุปต์ ผู้สัมภาษณ์ ที่ 48
ถนนควนทองสี่ บ้านโคกเมน อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง เมื่อวันที่ 28
มกราคม 2526

ลักคาวลัย รัตนคิลก ณ ภูเก็ต เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ สุชาติ ใจงาม ไสว ทรัพย์ประสิทธิ์
วิทยุ ทัณพิทยคุปต์ ผู้สัมภาษณ์ ที่โรงเรียนวัดตรังบุญพิศาวาส
อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2526

วิลาศ รัตนคิลก ณ ภูเก็ต เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ สุชาติ ใจงาม ไสว ทรัพย์ประสิทธิ์
วิทยุ ทัณพิทยคุปต์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่ 253 ถนนตรังภูมิ อำเภอกันตัง
จังหวัดตรัง เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2526

อานนท์ สุทธินันท์ นายอำเภอกันตัง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ สุชาติ ใจงาม และ
วิทยุ ทัณพิทยคุปต์ ผู้สัมภาษณ์ ที่อาคารโรงเรียนประชาศึกษา (เดิม)
เมื่อวันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2526

